

UDC: 1 (091)

LBC: 87.3(0); 88.1; 60.03

MJ № 333

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i6.34-70

PLAGIARISM OF FRIEDRICH BODENSTEDT OR "SONGS OF MIRZA SHAFI" BORN DURING THE MÄRZREVOLUTION

Zaur Rashidov*

Abstract. In the 19th century, the trend of translating Oriental poetry into various Western languages became widespread. One of the Eastern poets who became famous in the West thanks to the translations of Friedrich Bodenstedt, who traveled through the Caucasus, was Mirza Shafi Vazeh. In the 50s of the 19th century, F.Bodenstedt translated and published in German some of the poems of the Azerbaijani poet. The poems, reminiscent of songs, aroused great interest in German societies, which were going through a difficult historical period at that time. In the 70s of the 19th century, F.Bodenstedt's claims to the authorship of songs raised the issue of plagiarism. F.Bodenstedt began translating Vazeh's poems in 1848, during the failed Märzrevolution, and completed the translations after its end. The songs closely echoed the interests of the anti-revolutionary German bürgerschaft and played an important role in forming a counter-revolutionary front against the revolution. The popularity of the "Songs of Mirza Shafi", published in 1851, was linked to the political events that took place in German societies during the post-revolutionary period. "Songs" with its optimistic spirit opposed the pessimistic philosophy of A.Schopenhauer, which became popular against the background of the failure of the revolution. "Songs of Mirza Shafi" arose as a result of political events and the struggle of the revolution against counterrevolution. The neighboring Russian Empire supported the counter-revolutionary processes in every possible way and through its subjects, interfered in political events in

* Doctor of Philosophy in Philosophy (Ph.D),

ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, BSU, Social Sciences and Psychology; Baku Azerbaijan

E-mail: zaur20@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4504-1856>

To cite this article: Rashidov, Z. [2025]. PLAGIARISM OF FRIEDRICH BODENSTEDT OR "SONGS OF MIRZA SHAFI" BORN DURING THE MÄRZREVOLUTION. *"Metafizika" journal*, 8(6), pp.34-70.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i6.34-70>

Article history:

Received: 23.01.2025

Accepted: 02.06.2025

Published: 04.09.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

German societies. The subjects of the empire also played an important role in F.Bodenstedt's recognition of the authorship of the “Songs” in “From the Accounts of Mirza Shafi”. The question of plagiarism, which directly follows from these confessions, became relevant in the course of the struggle against revolutionary processes. The authorship of the “Songs” was first raised by Imperial subjects and later the German translator continued and resolved the issue in his favor. Realizing that the revolution would fail, he went over to the side of the counterrevolution. F.Bodenstedt's fear of revolution led to confessions that later gave rise to the question of plagiarism. F.Bodenstedt's plagiarism arose as a kind of self-defense reflex. In parallel with the resolution of the political crisis in Germany, the songs began to be forgotten. As “Songs” completed its historical mission in the West, interest in it gradually began to fade from the end of the 19th century. The controversy surrounding the authorship of the “Songs” has lost its relevance. Since the 20s of the 19th century, Mirza Shafi's copyrights have begun to be restored in his homeland.

Keywords: Mirza Shafi Vazeh, Friedrich Bodenstedt, Vormärz, Märzrevolution, songs, translation, counter-revolutionary, privy councillor, fear, confession, plagiarism

УДК: 1 (091)

ББК: 87.3(0); 88.1; 60.03

МЖ № 333

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i6.34-70

ПЛАГИАТ ФРИДРИХА БОДЕНШТЕДТА ИЛИ «ПЕСНИ МИРЗА ШАФИ» РОЖДЕННЫЕ ВО ВРЕМЯ МАРТОВСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Заур Рашидов*

Абстракт. В XIX веке тенденция перевода восточной поэзии на разные западные языки, получила широкое распространение. Одним из восточных поэтов получивших известность на Западе, благодаря переводам Фридриха Боденштедта, путешествовавшего по Кавказу был Мирза Шафи Вазех. В 50-е годы XIX века Ф.Боденштедт перевел и издал на немецком языке часть стихов азербайджанского поэта. Стихи, напоминающие песни, вызвали большой интерес в немецких обществах, переживавших в то время сложный исторический период. В 70-е годы XIX века, претензии Ф.Боденштедта на авторство песен актуализировали вопрос о плагиате. Ф.Боденштедт начал переводить стихи Вазеха в 1848 году, во время неудавшейся Мартовской революции и завершил переводы после ее окончания. Песни тесно перекликались с интересами антиреволюционного немецкого бюргерства и сыграли важную роль в формировании контрреволюционного фронта против революции. Популярность «Песен Мирзы Шафи», опубликованных в 1851 году, была связана с политическими событиями, происходившими в немецких обществах в послереволюционные времена. «Песни» своим оптимистическим духом противостоял пессимистической философии А.Шопенгауэра, ставшая популярной на фоне провала революции. «Песни Мирзы Шафи» возникли в результате политических событий и

* Доктор философии по философии,

НАНА, Институт Философии и Социологии, БГУ, Социальные науки и Психология; Баку, Азербайджан

E-mail: zaur20@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4504-1856>

Цитировать статью: Рашидов, З. [2025]. ПЛАГИАТ ФРИДРИХА БОДЕНШТЕДТА ИЛИ «ПЕСНИ МИРЗА ШАФИ» РОЖДЕННЫЕ ВО ВРЕМЯ МАРТОВСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ. *Журнал «Metafizika»*, 8(6), с.34-70.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i6.34-70>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 23.01.2025

Отправлена на доработку: 24.02.2025

Принята для печати: 04.09.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

борьбы революции с контрреволюцией. Соседняя Российская империя, всеми возможными способами поддерживала контрреволюционные процессы и через своих подданных, вмешивалась в политические события в немецких обществах. Подданные империи также сыграли важную роль, в признании Ф.Боденштедтом авторства «Песен» в «Из наследия Мирзы Шафи». Вопрос о плагиате, непосредственно вытекающий из этих признаний, приобрел актуальность в ходе борьбы с революционными процессами. Авторство «Песен», впервые было поднято имперскими подданными, позже немецкий переводчик продолжил и решил вопрос в свою пользу. Понимая что, революция потерпит неудачу, он перешел на сторону контрреволюции. Страх Ф.Боденштедта перед революцией, привел к признаниям, которые впоследствии породили вопрос о плагиате. Плагиаризм Ф.Боденштедта, возник как своего рода рефлекс самозащиты. Параллельно с разрешением политического кризиса в Германии, песни начали забываться. По мере того, как «Песни» завершил свою историческую миссию на Западе, интерес к нему с конца XIX века постепенно начал угасать. Споры вокруг авторства «Песен» утратили свою актуальность. С 20-х годов XX века, авторские права Мирзы Шафи, начали восстанавливаться на его родине.

Ключевые слова: Мирза Шафи Вазех, Фридрих Боденштедт, Домартовский период, Мартовская революция, песни, перевод, контрреволюция, тайный советник, страх, признание, плагиат

UOT: 1 (091)

KBT: 87.3(0); 88.1; 60.03

MJ № 333

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i6.34-70

FRİDRİX BODENŞTEDTİN PLAGİATORLUĞU VƏ YA MÄRZREVOLUTION ZAMANI DOĞULAN “MİRZƏ ŞƏFİ NƏĞMLƏRİ”

Zaur Rəşidov*

Abstrakt. XIX əsrdə Şərq poetik nümunələrindən seçmələrin fərqli Qərb dillərinə tərcümə tendensiyası geniş vüsət almışdır. Qafqazlara səyahət edən Fridrix Bodenştadtın tərcümələri əsasında Qərbdə şöhrət qazanan Şərq şairlərindən biri də Mirzə Şəfi Vazeh olmuşdur. XIX əsrin 50-ci illərində F.Bodenştadt Azərbaycan şairinin dağ tərəvətli şeirlərini alman dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Nəğmələri xatırladan şeirlər məşəqqətli tarixi dönmədən keçən alman cəmiyyətlərində böyük maraq doğurmuşdur. XIX əsrin 70-ci illərində F.Bodenştadtın nəğmələrin müəllifliyinə iddia etməsi plagiat məsələsini aktuallaşdırmışdır. Vazehin şeirlərini 1848-ci ildə Mart inqilabının uğursuz gedişində tərcümə etməyə başlayan F.Bodenştadt, tərcümələri inqilab bitdikdən sonra tamamlamışdır. İnqilab əleyhdarı olan alman bürgerçiliyinin maraqları ilə yaxından səsleşən nəğmələr, inqilaba qarşı əksinqilabi cəbhənin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1851-ci ildə nəşr edilən “Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin məşhurluğu da, inqilabdan sonrakı dövrlərdə alman cəmiyyətlərində baş verən siyasi hadisələrlə bağlı olmuşdur. “Nəğmələr” inqilabın uğursuzluğu fonunda məşhurlaşan A.Şopenhauerin bədbinlik fəlsəfəsinə qarşı nikbinlik ruhu ilə müqavimət göstərmişdir. Siyasi hadisələrin törəməsi olan “Mirzə Şəfinin nəğmələri” inqilab və əksinqilab savaşında meydana gəlmişdir. Qonşu Rusiya imperiyası əksinqilabi prosesləri dəstəkləyərək, xəfiyyələri vasitəsilə alman cəmiyyətlərindəki siyasi hadisələrə müdaxilə edirdi. XIX əsrin 70-ci illərində F.Bodenştadtın “Mirzə Şəfinin

* Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, BDU, Sosial elmlər və Psixologiya fakültəsi; Bakı, Azərbaycan

E-mail: zaur20@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4504-1856>

Məqaləyə istinad: Rəşidov, Z. [2025] FRİDRİX BODENŞTEDTİN PLAGİATORLUĞU VƏ YA MÄRZREVOLUTION ZAMANI DOĞULAN “MİRZƏ ŞƏFİ NƏĞMLƏRİ”. *“Metafizika” jurnalı*, 8(6), səh.34-70. <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i6.34-70>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.01.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 24.02.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 04.09.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

irsindən” əsərində “Nəğmələr”in müəllifliyini etiraf etməsində də, imperiya təbələrinin rolu böyük olmuşdur. Bilavasitə bu etiraflardan qaynaqlanan plagiat məsələsi də, inqilabi proseslərlə mübarizənin gedişində aktualıq qazanmışdır. “Nəğmələr”in müəllifliyi sualını ilk olaraq imperiya xəfiyyələri qaldırmış, F.Bodenştedt isə davam etdirərək öz leyhinə həll etmişdir. İnqilabın uğursuzluqla nəticələnəcəyini anlayaraq əksinqilab tərəfinə keçən F.Bodenştedtin inqilab qoruxusu, plagiat məsələsinin doğruluşuna səbəb olacaq etiraflara rəvac vermişdir. F.Bodenştedtin plagiarismi müəyyən mənada özünü müdafiə refleksi olaraq ortaya çıxmışdır. Almaniyaadakı siyasi böhran öz həllini tapdıca, nəğmələr də tədricən unudulmuşdur. “Mirzə Şəfinin nəğmələri” öz tarixi missiyasını tamamlayıb, XIX əsrin sonlarında Qərb səhnəsindən çəkilməmişdir. “Nəğmələr”in müəllifliyi məsələsi ətrafındakı mübahisələr isə, XX əsrin əvvəllərində də öz aktuallığını itirmişdir. Əsrin 20-ci illərindən etibarən Mirzə Şəfinin müəlliflik hüquqları artıq vətəninə bərpa edilməyə başlanmışdır.

Açar sözlər: Mirzə Şəfi Vazeh, Fridrix Bodenştedt, Vormärz, Märzrevolution, nəğmələr, tərcümə, əksinqilab, gizli müşavir, qorxu, etiraf, plagiat

1. Giriş

Şərq və Qərb bölgüsü bəşəri kontekstdə kifayət qədər şərti mahiyyət daşısa da, bu coğrafi məkanları təmsil edən mədəniyyətlər qədimlərdən bəri müəyyən məqamlarda və tarixin bəzi dövrlərində kəşiflərə bir-birinə sirayət etmiş, hər iki cəhətin təmsil etdiyi mədəniyyətlər mədəniyyət adına ümumi olan nailiyyətlərlə qarşılıqlı surətdə zənginləşə bilməşdirlər. Şərq və Qərbin təması mütəmadi olaraq davam edib, XIX əsrdə dövrün yeni tarixi reallıqları müstəvisində daha intensiv bir forma almışdır. XIX əsrdən etibarən kəskin istismarçı xarakterlə səciyyələnən Qərb imperiaizminin Şərqlə hərbi-siyasi ekspansiyası kütləvi hal almaqla yanaşı, bu proseslərin gedişində çoxçalarlı Şərq mədəniyyətinə olan elmi maraq da xeyli dərəcədə artmış oldu. Dövrün qeyd olunan genişmiqyaslı geosiyasi hadisələri fonunda Qərb alimlərinin ardıcıl olaraq Şərq ölkələrinə səyahətləri həm də, elm adına mühüm əhəmiyyət kəsb edən amil qismində çıxış edərək, Şərqlin bilavasitə öyrənilməsi və Qərbdə tanidilməsində da böyük rol oynamışdır. XIX əsrdə Şərq dünyasında baş verən tarixi hadisələrin daha müfəssəl elmi təsviri, eləcə də sistemli şəkildə yazılı formaya keçirilərək qalıcı olmasında da, əksər Qərb alimlərinin xidmətləri təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bu mənada, Qafqazların nümunəsində Şərqlin öyrənilməsi və Qərbin bu bölgənin zəngin mədəniyyətlərlə tanışlığında xüsusi əməyi olan səyyah alimlərdən biri də, alman şair və tərcüməçisi Fridrix Bodenshtedt (Friedrich Martin von Bodenstedt) (1819-1892) olmuşdur.

XIX əsrin 40-cı illərində onun Qafqazlara qısamüddətli səyahəti zamanı, sonralar uzunmüddət məhsuldar nəticələr verəcək ədəbi əlaqələr qurduğu Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) irsinə Avropa oxucuları müəyyən bir dövəmdə böyük maraq göstərmiş və Azərbaycan şairinin əksər Qərb dillərinə tərcümə edilən məşhur nəğmələrindəki həyat eşqilə dolu hikmətlərindən yetərincə bəhrələnməşdirlər. Vazeh ilə Tiflisdə tanış olan F.Bodenshtedt ondan etnik cəhətdən rəngarəng Qafqazların yerli əhalisi, xüsusən də, Tiflisin müsəlman ziyalıları ilə ünsiyyət qurmaq üçün vacib olan Şərq dilləri üzrə dərslər almış, eləcə də özü də şair olan Bustan Əfəndi (soy adının tələffüzü çətin olduğu üçün Tiflisin müsəlman ziyalıları alman qonağı belə adlandırdılar) Mirzə Şəfinin Azərbaycan və fars dillərində yazdığı şeirlərdən alman dilinə müəyyən tərcümələr də etmişdir. Məzmunu etibarlı ilə klassik Şərq üslubunda olan Mirzə Şəfi poeziyasından qısa zamanda öyrəndiyi qədər, başa düşdüyü səviyyədə və məhdud dil biliklərinin imkan verdiyi dərəcədə alman dilinə çevirdiyi poetik nümunələr sayəsində özü də böyük məşhurluq qazana bilməşdir. "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nidə (Die Lieder des Mirza Schaffy) Vazeh irsindən alman dilinə etdiyi tərcümələr çoxçalarlı Şərq şeirinin fəlsəfi mahiyyətini tam olaraq ifadə etməsə də, Şərq şairinin nikbin ruhu bu şeirlərin hamısında bu və ya digər dərəcədə əks olunmaqdadır.

İlk dəfə Sovetlər dövründə əsaslı şəkildə tədqiq olunan Mirzə Şəfi irsi ətrafında plagiat sualının aktuallaşmasına da, məhz onun şərqilərinin F.Bodenştedt tərəfindən Qərb-alman dilinə tərcümə edilərək xüsusi kitab şəklində nəşr edilmə amili səbəb olmuşdur. Müəllimi Vazehin, tələbəsi F.Bodenştedtə hədiyyə etdiyi və mövcudluğu alman şair-tərcüməçinin özü tərəfindən "Şərqdə min bir gün" (Tausend und ein Tag im Orient) əsərində təsdiqlənən şeirlər toplusundan ibarət əlyazmanın [Bodenstedt, 1859, s.194], XIX əsrin 40-cı illərindən günümüzədək tapılmaması faktı da, plagiat məsələsindən əlavə Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt ədəbi əlaqələri ətrafında şübhəli məqamların meydana çıxmasına rəvac vermişdir. Digər tərəfdən, F.Bodenştedtin XIX əsrin 50-ci illərində "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin Mirzə Şəfiyə, XIX əsrin 70-ci illərində isə, onun özünə aid olmasını etiraf etməsilə plagiat problemi daha mürəkkəb bir forma alaraq, alman elmi ictimaiyyətində də geniş müzakirələrə səbəb olub neqativ məzmunlu rezonanslar doğurmuşdur. F.Bodenştedtin ilk öncə nəğmələrin Mirzə Şəfi poeziyasının məhsulu olduğunu bəyan edərək misli görünməmiş şöhrət qazandıqdan sonra, sonralar plagiat sualının doğruluşuna rəvac verəcək "Mirzə Şəfinin irsindən" (Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy) əsərindəki məşhur etirafları qələmə almağa təhrik edən başlıca qayə tam olaraq bilinməsə də, bu məsələnin XIX əsrin ortalarında Almaniya cəmiyyətlərində formalaşmış gərgin siyasi vəziyyətlə sıx şəkildə bağlılığı da şübhəsizdir.

Əksər Avropa ölkələrini bürüyən 1848-ci il inqilabının əsas hədəflərinə çatmadan uğursuzluğu köhnə sosial, siyasi və iqtisadi modellərdən qurtulmağa çalışan alman cəmiyyətlərində öncədən də hökm sürməkdə olan böhranları bir qədər də dərinləşdirərək, bu kimi proseslərə qarşı daha həssas sahələrdən poeziya və fəlsəfi fikirdə dərin ümitsizliklərə yol açmışdır. Avropanın digər mərkəzləşmiş dövlətlərilə müqayisədə çoxsaylı alman cəmiyyətlərinin böyük qisminin daha çətin vəziyyətdə və mənəvi boşluğa qər q olduğu bir dövəmdə, Mirzə Şəfinin şən ruhlu nəğmələri inqilabın yaratdığı və bir qayda olaraq inqilabla əlaqəli destruktiv mahiyyətli halların aradan qaldırılmasına müsbət töhfəsini vermişdir. Azərbaycan şairinin ruhunu əks etdirən həyat dolu rəngarəng nəğmələr, tərəfdarlarından biri də F.Bodenştedt olan əksinqilabi şairlər cəhbəsinin, gedişində və bitdikdən sonra bədbinlik mirası qoymuş inqilabla mübarizədə əsas vasitələrindən biri hesab edilən nikbin poetik üslubun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Frans Şiller (Франц Шиллер) (1798-1859) yazır ki, *"inqilabdan sonra XIX əsrin 50-ci illərdə formalaşmış və Fridrix fon Bodenştedtin də üzvü olduğu əsasən Münhen şairlərindən ibarət estetlər dərənəyi adlı yeni burjua ədəbiyyatı nümayəndələri xalis incəsənət şüarı irəli sürdülər"* [Шиллер, 1934, s.257-258].

"Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin əksər Qərb dillərinə tərcümə edilmələrinə baxmayaraq, məhz Almaniyada böyük marağa səbəb olmaları da, inqilabın doğurduğu bədbinlik və əksinqilabın mümkün olduğu qədər təbliğ etməyə çalışdığı nikbinlik paradigmaları arasındakı mübarizə məntiqilə bağlıdır. Əliəjdər Seyidzadə (1899-1970) yazır ki, "Nəğmələr"in ruhu Almaniyada 1848-ci il fevral inqilabının yatırılmasından sonra formalaşmış vəziyyətlə həmahənglik təşkil edirdi. Bu kitab gələcəyə yox, alman bürgerçiliyi (*cəmiyyətin əks-inqilabi mövqeydə olan və əsasən şəhərli təbəqəsindən ibarət qismi-Z.R.*) daxilində baş qaldırmış həyat eşqilə həyatdan möhkəm yapışmaq cəhdi idi... Fərqli dillərə tərcümə edilməsinə baxmayaraq kitab nəzərə cərpacaq uğur qazana bilmədi. Tərcümə edildiyi bütün yerlərdə, məhz Almaniyada qazandığı böyük uğur müqabilində maraq doğura bildi" [Сейд-зadə, 1940, s.9], [Сейд-зadə, 1969, s.198]. Feyzulla Qasımzadə (1898-1976) yazır ki, "Şərqlərin" sürətli yayılmasının başlıca səbəbi Avropada, əsasən də, Almaniyada 1848-ci il inqilabından sonra xüsusi bir vəziyyətin yaranması ilə əlaqədardır. Şəhərlərin xırda sənətkar təbəqələrinin ruhunu oxşayan 'Şərqlər' 1848-ci il inqilabından sonra Almaniyada dirçələn bürgerlərin ruhuna çox uyğun idi" [Qasımzadə, 1956, s.109]. Almaniyada 1848-ci il Mart inqilabından (Märzrevolution) sonra formalaşmış yeni siyasi reallıqlar və getdikcə daha da intensivləşən əksinqilabi proseslər, "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin məşhurlaşması üçün olduqca əlverişli zəmin hazırladı. F.Bodenştedtin tərcüməçilik məhartindən əlavə, Mart inqilabı da, nəğmələrilə Almaniyada könülləri fəth edən Mirzə Şəfi fenomeninin doğrulmasını şərtləndirmiş oldu. Mirzə Şəfinin nümunəsində olduğu kimi, XIX əsrdə Almaniya elmi ictimaiyyətində harmoniyanın təcəssümü hesab edilən Şərq mədəniyyətinə qarşı kütləvi marağın artmasının ən başlıca səbəbi də, *Vormärz* (mart öncəsi dövr) ilə *Märzrevolution* (mart inqilabı) arındakı dövrü əhatə edən siyasi çalxantıların tətiklədiyi xaos dönəmi və bu qeyri-sabit vəziyyətdən irəli gələrək cəmiyyətlərdə artan psixoloji gərginliklər olmuşdur.

Düşünürük ki, F.Bodenştedtin Vazeh irsinə münasibətdə yol verdiyi plagiat məsələsinin 1848-ci il inqilabı və ondan sonrakı əksinqilabi dövrün reallıqları əsasında tədqiqi, Sovetlər dönəmində şablon olaraq qəbul edilmiş və sübutunu tapmamış (daha doğrusu tapması qeyri-mümkün olan) yanlış ideoloji yanaşmalara, arqumentləri daha məntiqi olan yeni əks baxış bucağı formalaşdırır. Sovetlər zamanı mahiyyəti böyük ölçüdə təhrif edilən plagiat məsələsinə inqilab və əksinqilab kontekstində yanaşmaq metodu, slavyanşünas, şekspirşünas, daha sonra amerikanşünas olmaqla yanaşı, məhsuldar şərqşünas xüsusilə də, qafqazşünas olan F.Bodenştedtin genişmiqyaslı, fikrimizcə, hələ də layiqincə dəyərləndirilməyən elmi fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sovetlər dövrünün məcburi ideoloji klişələrindən irəli gələrək bu dövrün

tədqiqatçıların F.Bodenştedti irticaçı Qərb burjuaziyanın bariz nümayəndəsi, ictimai görüşləri məhdud olan filister, rahat şəhərli həyat tərzini seçmiş alman bürgerçiliyinin qatı tərəfdarı kimi təsnif etmələri, apardıqları tədqiqatlarda da tez-tez rast gəlinən hallardandır. Eləcə də, inqilabın aliliyi paradigmasını kütləvi olaraq təbliğ edib, *siyasi kursunu yalnız qələbə çalmış inqilab məntiqi* üzərində quran Sovetlər dönməsində, F.Bodenştedtin o zamanın ən ağır ittihamlardan biri olan əksinqilabçı kimi təqdim edilməsi də geniş yayılmış fikirlərdən idi. Aleksandr Sergeyeviç Puşkin (1799-1837), Mixail Yuryeviç Lermontov (1814-1841) kimi məşhur rus şairləri, eləcə də intensiv şəkildə məktublaşaraq ünsiyyətdə olduğu yazıçı İvan Sergeyeviç Turgenevi (1818-1883) [Русская старина, 1887, s.443-496] alman dilinə tərcümə edərək, Avropada onların irsinə qarşı günümüzədək səngimək bilməyən marağın doğulmasının əsas memarlarından biri olan F.Bodenştedtin bu böyük xidməti də əksinqilabçı damğası altında kiçildilirdi.

Sovetlər dövründə irsləri tədqiq edilməyən, bəzən isə, araşdırılmalarına icazə verilməyən onlarca şair və yazıçılarımızın olmasına baxmayaraq, *yuxarıların razılığı əsasında* Mirzə Şəfinin əsası şəkildə öyrənilməsi (və ya F.Bodenştedtin plagiatoruğu nümunəsindən çıxış edərək, ideoloji "məntiq" əsasında bütövlükdə Qərbi intellektual məhsul oğruluqunda ittiham) də, siyasi aparatın inhisarında olan elmi ictimaiyyətin Azərbaycan şairinə olan marağından daha çox, ilk öncə ideoloji məqamlardan irəli gələn bir təşəbbüs olduğunu güman edirik. Bu dövrdə onun haqqında aparılan tədqiqatlar ilkin qaynaqara müraciət baxımından əsaslılığı ilə səciyyələnsə də, araşdırmalar zamanı məqsəd və vəzifələrin birmənalı, subyektiv təyin edildiyi də gözdən qaçmır. Digər tərəfdən, bəlli dövrün fəlsəfi tədqiqatlarında Mirzə Şəfi irsi ifrat dərəcədə ideologiləşdirilərək Sovetlərin məşhur "izm"lərinin demək olar ki, hər biri əsasında dəfələrlə təhrifli şəkildə şərh edilmişdir [Rəşidov, 2025, s.51-54].

Məqalədə də, Sovetlər dövründə ilk öncə fundamental siyasi maraqlar nəminə formalaşdırılıb təəssüf ki, günümüzdə də elmi ictimaiyyətimizdə bəlli dövrün ideoloji stereotipi kimi qalmaqda davam edən plagiat məsələsinə fərqli müstəvidən yəni, Almaniyada 1848-ci il Mart inqilabı kontekstində yanaşmağı hədəfləyirik. İstər Sovetlər dönməsi, istərsə də, müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı illərdə Mirzə Şəfi irsinin tədqiqilə məşğul olan əksər tədqiqatçılar (Ə.Seyidzadə, M.Rəfili, F.Veysəlli və digərləri) bu məqama toxunsalar da, məşhur plagiat sualına xeyli dərəcədə aydınlıq gətirmək iqtidarında olan bu mühüm məsələnin üzərində xüsusi olaraq durmamışdılar. Tədqiqatçıların F.Bodenştedtin Mirzə Şəfiyə münasibətdə yol verdiyi plagiat məsələsini əsaslandırmağı hədəfləyən mühakimələri arasında, Tiflisi tərk edərkən Vazehin öz əlyazmasından ibarət və heç yerdə dərc olumayan şeirlər toplusunu F.Bodenştedtə hədiyyə olaraq verməsindən sonuncunun Almaniyaya döndükdən sonra sui-istifadə etməsi, alman tərcüməçinin nəşr etdirdiyi "Mirzə

Şəfinin nəğmələri” əsərinin qazandığı böyük uğuru getdikcə qısqanması, XIX əsrdə alman ictimaiyyətində Yohann Volfqanq fon Götenin (Johann Wolfgang von Goethe) (1749-1832) “Qərb-Şərq Divanı” (West-östlicher Divan) və Avstriya şərqsünası Yozef fon Hammer-Purqştal (Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall) (1774-1856) tərəfindən Hafiz Şirazi (1325-1390) “Divan”ının alman dilinə edilən tərcüməsilə başlayaraq Şərq mədəniyyətinə münasibətdə artan böyük maraq fonunda Şərq poeziyasının bilicisi kimi məşhurlaşmaq, “Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin XIX əsrin sonunadək hər il, bəzən ildə iki dəfə gerçəkləşdirilən çapından maddi qazanc əldə etmək və bu kimi digər mülahizələr yer almaqdadır. Tədqiqatda XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq elmi mühitimizdə dərin kök salmış plagiat məsələsinin gerçəklikdə, XIX əsrin 40-50-ci illərində Almaniyadakı genişmiqyaslı siyasi proseslər nəticəsində və böyük ölçüdə zərurətdən irəli gələrək meydana çıxan əksinqilabi yönümlü bir hadisə olduğunu göstərməyə çalışacağıq.

2.Vormärz və Märzrevolution arası dövrdə Almaniyadakı sosial-siyasi mühit

XIX əsrdə də siyasi cəhətdən keçmiş orta əsrlərin ruhunda qalmaqda davam edərək, Qərb feodal dövlətlərinin ənənəvi üsuluna bənzər idarəçilik sisteminin hökm sürdüyü dağınıq alman cəmiyyətləri, bu məziyyətlərindən irəli gələrək digər qonşu Qərbi Avropa dövlətlərindən xeyli geri qalırdılar. Öncədən görülən sərt tədbirlər hesabına baş vermək ehtimalı yüksək olan inqilablara qarşı kifayət qədər hazırlıqlı olsalar da, 1848-ci il inqilabının dalğası Almaniya ittifaqının çoxsaylı kiçik üzvlərini də bürümüş oldu. Digər tərəfdən, 1848-ci il inqilabını təşviq edərək ondan sonra da, Almaniyanın mərkəzləşdirilməsi yolunda ən başlıca əngəllərdən birinə çevrilib bu taleyüklü prosesi demək olar ki, iki onillik (1871) geriye atan cəmiyyətlərdəki siyasi qeyri-müəyyənliyin ifrat həddə çatması da xüsusi qeyd edilməli məsələdir. “Mərkəzi Avropada baş vermiş 1848-ci il inqilabına qədərki dövrü ifadə edən Vormärz (mart öncəsi dövr) termini həm də, Bundun (1815-1866-cı illərdə mövcud olmuş Almaniya ittifaqı və ya *Deutscher Bund-Z.R.*) strukturu və qaydalarına qarşı istənilən müxalifətə daimi nəzarəti də özündə ehtiva edirdi. Nəticədə, məhz bu məhdudiyyətlər fərqli mövqelər və müxtəlif siyasi maraqların doğrulmasını tətikləyərək, cəmiyyətlərdə hökm sürən antaqonizmin dərinləşməsinə səbəb oldu. Marta qədərki dövr cəmiyyətlərin getdikcə daha çox siyasiləşməsi və qütbləşməsinə təşviq etdi” [Koch, 2005, s.66]. Bu qeyri-müəyyən siyasi vəziyyəti kökündən dəyişərək nizamlamaq və alman cəmiyyətlərini mərkəzləşməyə doğru aparmaq iqtidarında olan real vasitə köhnə sistemin devrilərək ləğvi olduğu halda, inqilabın uğursuzluğu və ondan sonra baş verən əksinqilabi proseslər nəticədə gözləntiləri doğrultmadı. Öz növbəsində əksinqilab da, yetərincə qeyri-sabit olan vəziyyəti bir qədər də dərinləşdirdi.

Daxillərində kütləvi hal alan sosial narazılıqların hökm sürməsinə baxmayaraq, 1848-ci il inqilabına qarşı daha hazırlıqlı olan əksər alman cəmiyyətləri, bu dağıdıcı qüvvənin təsir gücünün xeyli dərəcədə zəifləməsi üçün bir sıra tədbirlərə də əl atdılar. İttifaqa daxil müstəqil alman dövlətlərinin monarxları və azad şəhərlərin rəhbərləri fərqli maraqlar güdən qeyri-mütəşəkkil qrupların məqsədlərini, ümidləri doğrultmayaraq cəmiyyətlərdə dərin dissonanslar yaradan inqilaba qarşı çevirməyə müvəffəq oldular. İctimaiyyətdə toplanan aqressiya və onun kəskin hərarətini öz mənafelərinə uyğun istifadə edərək əksinqilabın mövqeyini xeyli dərəcədə gücləndirdilər. İnqilabadək alman cəmiyyətlərində feodalizmin klassik dövrlərində olduğu kimi, toplumda söz azadlığının məhdudlaşdırılması və sərt senzuranın tətbiqi də, inqilab haqqında gerçəklərin kifayət qədər təhrifi şəkildə təqdim edilməsini qaçılmaz edirdi. Fikir ayrılıqlarını dərinləşdirən bu məqamlar köhnə siyasi sistemlə mübarizədə vahid ideya cəhbəsinin formalaşdırılmasına da ciddi şəkildə mane olurdu. İnqilab haqqında məlumat qıtlığı və onun yaxın vədədəki perspektivlərinin gerçəkləşmə ehtimallarının qeyri-real görünməsi, getdikcə inqilab tərəfdarlarının baxışları arasında dərin uçurumların yaranmasına və əksinqilabi müqavimətin daha da güclənməsinə səbəb oldu.

Eyni zaman kəsiyində demək olar ki, bütün Avropa cəmiyyətlərinə sirayət edən 1848-ci il inqilabları nəticədə qitənin ölkələrində fərqli reallıqlar formalaşdırdı. Bəzi Avropa ölkələrində müəyyən uğurlar qazanmasına baxmayaraq, Almaniya ittifaqı adına uğursuzluğa məruz qalıb, qarşısına qoyduğu hədəflərə çatmayan bu inqilab, qısa bir müddətdə yerini əksinqilabın lehinə tərk etməyə məcbur qaldı. Əksinqilab Almaniya cəmiyyətləri ilə yanaşı Avstriya və Prussiyada da durğunluq, siyasi sistem, eləcə də bir sıra sosial və humanitar sferalarda genişmiqyaslı geriye dönüş proseslərinə səbəb oldu. İnqilab dövründə fərqli çalarlar alaraq əksinqilabın başlaması ilə, istiqamətini inqilabdan öncəki dönmə çevirən elm sahələrindən ən başlıcası ədəbiyyat idi. İctimai şüuru daha qısa bir müddətdə və effektiv konsolidasiya etmək gücündə olan ədəbiyyata maraq, XIX əsrin 40-50-ci illərində Almaniyada özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. "Əksinqilab bərqərar olub, burjuaziya əvvəlki sakit mühitinə döndükcə, mürtəce və mühafizəkar mahiyyətli alman burjua ədəbiyyatından kəskin siyasi məqamlar da xaric olmağa başladı... Yeni müdəalar formalaşdıran burjuaziya..., poetik əsərlərin daha bədii olmaları üçün, onların artıq gündəmin siyasi mövzusunun uzaqlaşdırılmasını əsas istiqamət kimi təyin etdi. İrtica tərəfinə keçən bürgerçilik bununla 1848-ci ilin üzərindən də xətt çəkmiş oldu" [Шиллер, 1934, s.257]. Əksinqilab ümumilikdə daha geniş kütlələrin sosial çağırışı kimi törəyib, inqilab zamanı gündəmdə olan və gerçəkləşməsi həmin vaxtda mümkünsüz siyasi tələblərin böyük bir qismini qeyri-aktual edərək, onların əsas yönümünü də gerçəkliyin tələb etdiyi şərtlərə müvafiq qaydada dəyişdirdi. Hədəflərinə çatmayan

uğursuz inqilabın yaratdığı ümitsizlik və bədbinliklə mübarizədə bədii zövqlərdə də köklü dəyişikliklər baş verdi. İnqilabdan sonra alman cəmiyyətlərini sarsıdmış pessimizmə qarşı müqavimət zəminində, bədii çalarları daha qabarıq olan nəzm və nəsr nümunələri böyük önəm qazandı. Xüsusilə həyatdan zövq almağı tərənnüm edən poeziya sürətli şəkildə ön plana keçməyə başladı. 1848-ci ildən öncə passiv formada olsa da, inqilabı dəstəkləyən, onun uğursuz gedişində isə, irtica tərəfinə meyillənən bürgerçilik meydana gəlmiş gərgin siyasi vəziyyəti öz xeyrinə dəyişdirmək üçün yeni mədəni ənənələr formalaşdırmağa başladı. Əksinqilab tərəfinə keçərək XIX əsrin 50-ci illərində aktuallıq qazanan yeni bürgerçilik mədəniyyətinin ən əsas nümayəndələrindən biri də, "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin tərcüməçisi kimi tanınan F.Bodenştedt olmuşdur. "Nəğmələr kitabının məşhurluğu F.Bodenştedtin özü də daxil olmaqla keçmiş 'inqilabçıların' qətiyyətli bir şəkildə irtica tərəfinə keçib mürtəcə mövqe tutduqları dövrdə artmağa başladı" [Сейд-заде, 1940, s.8]. Zamanın nəbzilə uyğunluq təşkil etdiyi üçün, Almaniyada qısa bir müddətdə məşhurlaşan tərcümələri, inqilabın uğursuz gedişi və əksinqilab başladığında gerçəkləşdirən F.Bodenştedti Vazehdə cəlb edən əsas cəhətlər də, onun rəngarəng çalarlara malik şeirlərindəki dərin lirizim və hər məqamda açıq şəkildə nəzərə çarpan həyat eşqi olmuşdur. "Mirzə Şəfinin nəğmələri"ni ərsəyə gətirməklə F.Bodenştedt, o dönəmin alman cəmiyyətlərində hökm sürən optimizm defisitini də xeyli dərəcədə aradan qaldırmağa müvəffəq oldu. Həyatın tükənməz gözəlliklərini fərqli formalarda vəsf edən Şərq şeirinin tərəvətini Almaniya ittifaqında formalaşmış ümumi neqativ atmosfərə qarşı çevirdi.

3.Artur Şopenhauer (Arthur Schopenhauer) (1788-1860): "Dünya iradə və təsəvvür kimi"

Yuxarıda qeyd olunan keşməkeşli tarixi dövrdə ittifaqa daxil olan cəmiyyətlərdəki dünya görüşündə köklü alman idealist fəlsəfəsinin əsas fəlsəfi müddəalarının üstün mövqedə qalmaqla davam etdiyi halda, A.Şopenhauerin pessimizm ruhlu xüsusi fəlsəfəsinin, məhz Mart inqilabının uğursuzluğu fonunda böyük maraq doğurması sualı da, öz məntiqi cavabını tapmış olur. Onun pessimist ruhlu fəlsəfəsi inqilabın meydana gətirdiyi və cəmiyyətlərdə kütləvi hal alan ümitsizlik halı ilə səsleşərək tam mənada ahəng təşkil edirdi. Alman cəmiyyətlərini bürüyən "heç nəlik" axını nihilizm, tənəzzül və düşkünlük vəziyyəti olan dekadentçilik, rəasional yol tutmuş XIX əsr alman fəlsəfəsinə əlavə edilmiş "yamaq" təəssüratı oyadan irrasional yönümlü fəlsəfi sistemi aktual, onun ən bariz nümayəndəsi olan A.Şopenhauerin fəlsəfəsinin sə məşhurlaşmasına səbəb olmuşdur. Onun pessimizm bazisi üzərində qurulan fəlsəfi görüşlərinin əks olunduğu "Dünya iradə və təsəvvür kimi" (Die Welt als Wille und Vorstellung) adlı başlıca əsərinin (eləcə də bu əsərdəki əsas ideyaların) öncə də dərc olunmasına baxmayaraq, 1844-ci ildə iki hissədən

ibarət ikinci nəşrinin daha çox şöhrət qazanması da təsadüfi hadisə deyil. Alman cəmiyyətlərində *Vormärz* dönmindən başlayaraq formalaşan və *Märzrevolution* zamanı daha da dərinləşən ətəlat və bədbinlik, dərin fəlsəfi özüllərə malik sistemli Alman idealizminin fonunda A.Şopenhauerin də ümumi sistemdən kənar fəlsəfi sistemini aktuallaşdırdı.

Əsas müddəaları "Dünya iradə və təsəvvür kimi" əsərində öz əksini tapan A.Şopenhauerin fəlsəfi təlimində, təzahürü istənilən (istər müsbət, istərsə də mənfi) formada gerçəkləşən bəşəri iradə (*wille*) destruktiv amil kimi təqdim olunur. Filosoфа görə, bəşərədək mövcud olan harmoniyanın, bilavasitə bəşərin müdaxiləsilə xaosə qərqlə olması bəşəri iradə nümayişilə başlamış oldu. Bəşər mənşəli ziddiyyətlərin səbəbini birbaşa onun sonsuz iradəsində görəən A.Şopenhauerin fəlsəfi təlimində, özü-özülüyündə təsəvvür (*vorstellung*) olan dünyanın nizamını pozan qüvvə də, məhz destruktiv təbiətə malik iradədir. Bəşərin qaçaraq qurtulması mümkünəz daxili keyfiyyəti olan iradə, dünyanın yaradılışından başlayıb əbədi olaraq davam edən nizamını dağıdaraq, ona mütəmadi şəkildə nizamsızlıqla keyfiyyətləri əlavə edir. A.Şopenhauerin fəlsəfi sisteminə görə, *əbədi qanunauyğunluqla qismində mövcud olmasından irəli gələrək qeyri-iradi qaydada iradə nümayiş etdirən bəşər*, öz tükənməz iddialarını bir növ dünyaya da zorla sırtıyaraq qəbul etdirmiş olur. Özündə şey kimi mövcud olmuş əzəli təsəvvürü, iradəsinin qarşısıalınmaz qüvvəsinə arxalanaraq özü üçün şey ipostasında görməyə çalışır. A.Şopenhauerin təlimində iradə (insan) təsəvvürü (təbiəti) özündən asılı hala salıb, onu tabe olmağa vadar edən amil kimi çıxış edir. Eyni bir reallıqla daxilində mövcud olduqlarından nə iradə nə də, təsəvvür təsir göstərən və təsirə məruz qalan zərurətinə bağlı vahid dinamik prosesdən kənarda qala bilmir. Ona görə, hər ikisi cəlb olunduqları əbədi qanunauyğunluğun gerçəkliylə barışmağa məhkum olur. A.Şopenhauerin fəlsəfi sisteminin nüvəsini təşkil edən pessimizm, filosofun təyin etdiyi formada dualizmin (əbədi və törəmə ikilisi) qaçılmaz dialektikasından məntiqi olaraq hasil olur. Palingeneziya və ya insan iradəsinin daima yenidən doğulub, hər dəfə bərpa olaraq heç vaxt tam məhv olmamasını əsas tutan fəlsəfi konsepsiyası da, bilavasitə onun pessimist ruhlu fəlsəfəsindən meydana gəlir. "*Şopenhauerin pessimizminə əsasən, istirablarla dolu dünyada mistik fəzilətdən asketizmə keçidlə ifadə olunan həyat şövqünün inkarı özlüyündə ən yüksək xeyirdir. İradənin inkarı isə, xilasa aparən yoldur*" [Young, 2015, s.219]. "*Şopenhauerin əxlaqi pessimizminin kökündə davamlı sülhə nail olmaqla və ya iradənin sonsuz tələbi olan həzləri ödəmək perspektivindən imtina faktı dayanır*" [Jacquette, 2005, s.109].

Reallıqla mistik kontekstdə dərk etməyi təşviq edən asketik həyat, əbədi xüsusiyyət olaraq bəşərin fitrətinə xas həzlərin önünə keçilməz sədd çəkmək, hər şeyə diqətə edən iradə ilə mübarizədə ən effektiv vasitə kimi, bilavasitə ondan qaçıb qurtulmaqla və bu kimi digər bədbin müddəalar,

A.Şopenhauerin nüvəsini pessimizm təşkil edən fəlsəfi sisteminin əsasını formalaşdırır. Bu mənada, A.Şopenhauer fəlsəfi emalatxanasının istehsal etdiyi bədbin fəlsəfi ənənələrlə də mübarizə aparan F.Bodenştedtin, məhz Şərq müdriki Mirzə Şəfinin nikbin irsinə müraciəti də təsadüfi bir hal deyil. Mikayıl Rəfili (1905-1958) yazır ki, "XIX əsrin 50-ci illərində alman ictimaiyyətində A.Şopenhauerin fəlsəfəsinə marağın sürətlə artması, reaksiyon (*inqilab zamanı mühafizəkarlıq nümayiş etdirən şairləri nəzərdə tutur-Z.R.*) alman poeziyasının ruhuna yad 'dağ tərəvəzli', şən fəlsəfə, dərin lirizmlə həmahəg siyasi satira, həyata nikbinlik himni, sevinc, sevgi, şərab və müdriklik çağırışları edən Mirzə Şəfinin şeirlərilə tam ziddiyyət təşkil edirdi" [Рафили, 1958, s.26-28]. M.Rəfilinin Mirzə Şəfi yaradıcılığından çıxış edərək sadaladığı Şərq elementlərinin, məhz onun tərəfindən sadalanan şəkildə alman bürgerçilik poeziyasında əksini tapmaması səbəbilə, bu poeziyanı bir növ qınaması və alman ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan bu dönmə istehsalı şəkildə reaksiyon poeziya kimi təyin etməsi, bilavasitə Sovetlər dövrünün ideoloji ruhundan irəli gələn yanaşma tərzidir. 1917-ci il inqilabının nəticələrini sakrallaşdırmaq, gerçəkləşməyən bütün inqilablara bir növ rişğəndlə yanaşmaq, hətta kifayət qədər məntiqi əsaslardan çıxış edərək baş verdiyi halda istənilən əksinqilabın nailiyyətlərini kiçiltmək, adı gedən dövrün elmi ictimaiyyətində stereotipləşmiş hallardan idi.

Maraqlıdır ki, M.Rəfili kimi əksər Sovet tədqiqatçıları F.Bodenştedti əksinqilabçı və irtica tərəfdarı olan qətiyyətsiz bir reaksiyon şair kimi təqdim etməyə çalışsalar da, onun 1848-ci ildə inqilabların əksər Avropa ölkələrini bürüdüüyü bir vaxtda "Qafqaz xalqları və onların ruslara qarşı azadlıq mübarizəsi" (*Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen*) adlı, ümumilikdə Qərbdəki inqilab məntiqilə də yaxından səsləşən və o dövrdə Qafqazlarda baş verən tarixi prosesləri kifayət qədər dəqiq əks etdirən irihəcmli əsər nəşr etdirdiyi də məlumdur. İşğalçılarla mübarizə və toplam güclərin qeyri-bərabər olduğunu nəzərə aldıqda göstərilən son dərəcə çətin müqavimət və yüksək insani rəşadətə rəğbət bəslədiyi açıq şəkildə sezilən əsərində F.Bodenştedt, Qafqazlarda ruslara qarşı azadlıq hərəkatına başçılıq edən Şeyx Şamili (1797-1871) böyük qəhrəman kimi təsvir etməyə çalışırdı. Onun istər etnik istərsə də, etiqad cəhətdən olduqca rəngarəng olan Qafqaz xalqlarını vahid ideya altında birləşdirmək məharətini, siyasi cəhətdən dağınıq Almanıyanı mərkəzləşdirməkdən daha çətin bir misiya olduğunu xüsusi olaraq və qibtə ilə qeyd edirdi [Bodenstedt, 1848, s.469-470]. "Bu əsərdən də göründüyü kimi, qəbilə-tayfa münasibətlərinin (tribesmen) Avropalı müdafiəçilərindən olan Bodenştedt, Qafqaz xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizə aparan qorxmaz döyüşçülərini romantikləşdirərək, onların ölüm nəğmələrini Homer nəğmələri kimi dəyərləndirirdi" [Layton, 1994, s.152].

4. "Mirzə Şəfinin nəğmələri": əksinqilabi poeziyanın himni kimi

Şərq ruhunda nikbinlik və tükənməz həyat eşqi əxs etdirən “Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin misli görünməmiş məşhurluğunu da, Almaniyanın qeyd edilən dövrlərdəki tarixi prosesləri və XIX əsrin 40-50-ci illərində formalaşmış taleyüklü reallıqlarla səsleşən A.Şopenhauerin fəlsəfi təlimi şərtləndirmiş oldu. Bu mənada, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfi ilə tanışlığı, ondan Azərbaycan və fars dillərindən dərslər alıb daha sonra Almaniya dövləti XIX əsrin 40-cı illərinə təsadüf etsə də, nəğmələrin tərcümə və ilk nəşrinin, məhz 50-ci illərin əvvəllərində gerçəkləşdirilməsi də təsadüfi olaraq baş verən hadisə deyil. Çünki “50-ci illərin əvvəllərində gözoşayan zərif lirik poema janrı çox məşhurlaşmışdır... Oxuculara keçənləri unudub indidən zövq almaqda köməklik göstərməyi əsas hədəf seçən bu janr öz zirvəsinə yumoristik üslubu əsas tutan lirik-epik əsrlərdə çatmış oldu. Fridrix Bodenştedtin orta əsrlər mövzusunda (XIX əsrin 50-ci illərində alman ədəbiyyatında ən məşhur mövzulardan biri-Z.R.) imtina edərək, onun əvəzinə ecəzkar Şərq qiyafəsi geydirdiyi ‘Mirzə Şəfinin nəğmələri’ bu baxımdan nümunəvidir” [Шиллер, 1934, s.260]. XIX əsrdə Almaniyanın tarixində ən taleyüklü hadisələrdən olan *Vormərz* və *Mərzrevolution* dövrlərində meydana gələn əksinqilab zamanı məşhurlaşan “Mirzə Şəfinin nəğmələri” son dərəcə mürəkkəb siyasi proseslərin nəticəsində törəmiş oldu. Maraqlıdır ki, XIX əsrin sonlarından etibarən “Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin sürətli unudulması da, Almaniya siyasi proseslərin növbəti gedişi və bilavasitə onların yekun nəticələri zamanı formalaşan yeni mədəni hadisələrlə bağlı olmuşdur. “Sözsüz ki, *F. fon Bodenştedt* və onunla birlikdə *Mirzə Şəfinin unudulması* bir tərəfdən oxucuların bədii zövqünün dəyişməsilə izah oluna bilər. Çünki dövr dəyişirdi, Avropada, o cümlədən Alaniyada romantizm və sentimentalizm yerinə realizm gəlirdi. Oxucunu artıq daha real həyat hadisələri və siyasi kirika maraqlandırırtdı” [Yadigar, 2010, s.88]. “Mirzə Şəfinin nəğmələri” ilk əvvəl mübarizələrdə tanınaraq sevildiyi kimi, daha sonra da mübarizələrdə unudularaq aktuallığını itirdi.

Bu mənada, mübarizələrin əsəri olan “Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin müəllifi F.Bodenştedtin də istənilən məqsədyönlü və hədəfləri bəlli mübarizəyə müsbət yanaşdığına şahidi oluruq. Onun 1848-ci il inqilabına münasibətdə sərgilədiyi ilkin mövqeyin dəyişməsi də, birbaşa olaraq destruktiv faktorlar, daha dəqiq inqilabın gedişində onun tərəfdarlarının siyasi maraqlarında baş verən ciddi hacalanmalarla bağlı olmuşdur. İnqilabın ilk günlərində gözəllətilərin özlərini doğrultmamaları və inqilabın nəticələrinin getdikcə qeyri-ciddi xarakter alması ilə, utopik deyil, real şərtlərdən çıxış edərək rəşional düşüncə çoxsaylı alman şairləri kimi F.Bodenştedtin də əksinqilab cəhbəsinə meyillənməsi, dövrün reallıqlarını nəzərə alaraq atılması qaçılmaz addım olmuşdur. 1848-ci ildə başlayıb 1849-cu ildə yekunlaşan inqilab nəinki öz işinin öhdəsindən gələ bilmədi həm də, alman cəmiyyətlərində hökm sürən

dərin sosial, siyasi və iqtisadi böhranların kəsərini bir qədər də artırdı. F.Bodenştedt və onun kimi bir çox alman ziyalılarının inqilabın qarşıya qoyduğu hədəfləri gerçəkləşdirmək imkanlarına inamsızlıqları da, bilavasitə qeyd edilən amillərdən doğularaq meydana çıxdı. İnqilab ərəfəsində və inqilabın ilk günlərində Avstriyanın paytaxtı Vyanada olan F.Bodenştedt, şəhərin küçələrində cərəyan edən hadisələrin öncədən planlaşdırılmış məqsədlərindən və müəyyənləşdirilmiş hədəflərindən xeyli uzaqlaşmış, fərqli məcralara yönəldiyini aydın şəkildə müşahidə edərək həm də, gördüyü naqislikləri qələmə də alırdı. 1848-ci ilin oktyabrında baş vermiş Vyana üsyanını "Paris modeli əsasında səhnələşdirilə biləcək ən böyük siyasi absurd" [Bodenstedt, 1890, s.314] adlandıran F.Bodenştedt, "gün ərzində baş verən ağılsızlıqlar fonunda Lessinq, Şekspir və ya Götenin bir cildini əlinə alıb... asudə vaxtında fikirlərini tamamilə başqa səmtə yönəltmək ehtiyacı hiss etdiyini" [Bodenstedt, 1890, s.314] də yazırdı. Avropa klassiklərini mütailə sıxıntılı düşüncələr və keçirdiyi həyəcədən qurtulmaq üçün kifayət etmədikdə isə, Şərq şairi Mirzə Şəfi irsinə müraciətilərini artırmağa başlayır. İnqilabın yaratdığı dərin ümitsizlik, davam edən ümitsizlikdən törəyərək yaradıcılıq adına daha təhlükəli vəziyyət olan mənəvi boşluğu doldurmaq məqsədilə, F.Bodenştedtin xatirələrində unudulmayacaq izlər buraxmış Vazeh onun köməyinə çatmış oldu. Vaxtı ilə Qafqazlarda qurulmuş dostluq əlaqələri bu dəfə Avropanın mərkəzində mənəvi olaraq yenidən bərpa edildi. Vyanada inqilabın davam etdiyi müddətdə təlatümlü hadisələrə Hieronymus Lorm təxəllüsü ilə tanınan Avstriya yazıçı və şairi Henrix Landesmann (Heinrich Landesmann) (1821-1902) ilə birgə şahidlik edən F.Bodenştedt təəssüratlarını qələmə alaraq qeyd edir ki, "mən onun (*H.Landesmann-Z.R.*) istəyini məmnuniyyətlə yerinə yetirərək ona Şərq sərgüzəştlərim haqqında danışdım... O vaxta qədər Avropada haqqında heç kimin bir kəlmə də eşitmədiyi qoca Mirzə Şəfinin dililə danışmağa başlayandasa, maraq xeyli dərəcədə artmış olurdu... Mən məsum Mirzə Şəfini bilərəkdən və məqsədyönlü şəkildə o zamanlar hələ də Hegelin qərribə ifadələri əsasında mənasızlıq istehsalına mübtəla olmuş Qərb fəlsəfəsinə müxalifət edən Şərq müdrikinin nümayəndəsinə çevirirdim" [Bodenstedt, 1890, s.319]. F.Bodenştedtin xatirələrində əks olunduğu kimi A.Şopenhauerin pessimist ruhlu fəlsəfəsinin dərinləşdirdiyi ümitsizlik və Georq Vilhelm Fridrix Hegelin (1770-1831) mücərrəd sisteminin zülmətə qərq etdiyi alman düşüncəsi, düşdüyü bu vəziyyətdən çıxış yolu olaraq yeni ədəbi-fəlsəfi istiqamətlər axtararaq tapmaq niyyətində idi. Bu yeni axtarışlarda *nikbinlik* və *aydınlıq* öncədən əsas meyarlar qismində təyin edilmişdir. Paradoksal səslənsə də, Hegel ilə yanaşı İmmanuel Kant (1724-1804), Yohann Qotlib Fixte (1762-1814), Fridrix Şelling (1775-1854) və bu kimi digər dünyamiqyaslı filosoflara sahib alman cəmiyyətlərində Mart inqilabından sonra meydana gəlmiş mənəvi boşluğu

doldurmaq iqtidarında olan düşüncə sistemləri təkcə Qərb mənşəli deyildi. Yekcins olmayan bu düşüncə sistemlərində Göte ilə başlayan Hafız qəzəllərindən tutmuş, F.Bodenştedt ilə məşhurlaşan Mirzə Şəfi nəğmələrinədək rəngarəng Şərq elementləri də öz əksini tapırdı.

İnqilab xatirələrini yada salmaqda davam edən F.Bodenştedt yazır ki, "o vaxtdan etibarən (*Vyanada H.Landesmann ilə tanışlıq dövründən-Z.R.*)... söhbətlərimiz əsasən Mirzə Şəfi ətrafında gedirdi... Bu qarşıda hələ yaşamalı olacağımız təlatümlü günlərdə (*1848-1849-cu il inqilabını nəzərdə tutur-Z.R.*) düşüncəmizin aydın, əqlimizin isə tərəvətli qalmasına böyük töhfə verirdi... Həmin xatirələri burada ona görə qeyd etməli oluram ki, onlar mənim həyatımda həlledici olan ən mühüm hadisələrdəndir... Başlanğıcı yuxusuz bir gecədə qoyulan iş (*sonralar "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin əsasını təşkil edəcək "Şərqdə min bir gün" xatirələrini qələmə almağa başlamasını nəzərdə tutur-Z.R.*), Vyananın alovlara büründüyü bir zamana təsadüf edirdi... Tədricən şiddətlənən inqilabın gedişində ilham da arasıkəsilməz olaraq gəlməkdə davam edirdi. Vyananın öncə mühasirəsi, sonra şəhərə hücum vaxtı "Şərqdə min bir gün" adı xatirələrdən ibarət əsərim də doğulmuş oldu" [Bodenstedt, 1890, s.319-320]. "Bu xatirələrdəki ("*Şərqdə min bir gün" əsəri-Z.R.*) nəğmələr və nəsihətlər bir neçə il sonra Mirzə Şəfi adı altında xüsusi topluda yer alaraq, uğurumun beşiyi olan Vyananı tərk edib bütün dünyada şöhrət qazanmağa başladı [Bodenstedt, 1890, s.320]. Poetik-fəlsəfi ruhunun Şərqdən qidalandığını gizlətməyən F.Bodenştedt qeyri-müəyyinliklərlə dolu və təlatümlü hadisələrin baş verdiyi günlərdə nəğmələrin ona könül fəralığı bəxş etdiyini də açıq şəkildə etiraf edirdi. O, "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin proloqunda da yazır ki, "bu nəğmələr uzaq səfərdə dərilib qayğı ilə qoruduğum çiçəklərdirlər. İndi onlardan gözəl bir çələng hörmüşəm. Bu çiçəklər uzaq Şərqdə doğulmuş qafiyəli sözlərdirlər. Onları mənim üçün mirvari kimi ipə düzən isə, müdrik dostumun (*Mirzə Şəfini nəzərdə tutur-Z.R.*) əlləridir... Çətinliklər və təlatümlərlə üzləşdiyimiz bir vaxtda yaz çəmənliliklərində gəzərək nəğmə və çiçəklərdən həzz alın... Bu çiçəklər və nəğmələr mənim taleyimdir. Bəlalər, fəlakətlər, dəhşətlər və böyük müsibətlər məni təhdid edəndə də, onlar həmişə mənim üçün xilaskar olublar" [Bodenstedt, 1873, s.xviii-xix]. Mirzə Şəfi ilə ünsiyyətləri zamanı ona da sirayət etmiş nikbin Şərq ruhunun, həyatının çətin dövrlərində ümid mənbəyi rolunda çıxış edərək, həyat şövqü oyatmaqda böyük önəm kəsb etdiyini F.Bodenştedt sonralar qələmə aldığı əsərlərində də xatırlayır. O, "Seçilmiş Şeirələr" (*Ausgewählte Dichtungen*) adlı əsərində yer alan "Dünya dağılır (1848)" (*Die Welt geht aus den Fugen 1848*) adlı şeirində yazır ki, "dünyanın dağılaraq məhv olma vaxtı yaxınlaşsa da..., biz bundan narahat deyilik... Dünya bölünməyə doğru getsə də..., biz daima birlik və sevgi vəhdətinə sadiqlik nümayiş etdiririk... Buna görə də, mən taleyimdən narazı deyiləm" [Bodenstedt, 1864, s.274-275].

F.Bodenstedt "Ömrümün xatirələri" (Erinnerungen aus meinem Leben) adlı iki hissədən ibarət əsərinin 1890-cı ildə tamamladığı ikinci qismində XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən alman ictimaiyyətini də narahat etməyə başlamış plagiat sualına aydınlıq gətirməli olan bəzi məqamlara da toxunur. O, H.Landesmannın "Vyananın poetik qanadları və lələkləri" (Wien's poetische Schwingen und Federn) adlı əsərində özünə Hieronymus Lorm təxəllüsü götürərək, bu uydurma ad altında əldə etdiyi misilsiz uğurdan ruhlanması və seçilmiş düzgün təxəllüs məsələsində H.Landesmannın qətiyyətli addımını özünə nümunə olaraq götürdüyünü də yazır (*əslində mənəaltı olaraq nədən məhz Mirzə Şəfi təxəllüsünü seçdiyini izah etməyə çalışır-Z.R.*) [Bodenstedt, 1890, s.320]. Düşünürük ki, sonralar plagiat kimi dəyərləndirilərək ziddiyyətlərə səbəb olacaq məsələnin əsası da, F.Bodenstedtin H.Landesmannı təqlid edərək özünə ilk növbədə alaman şairi üçün qeyri-adi səslənsə də, qanunların çox zaman axsadığı təhlükəli inqilab illərində daha təhlükəsiz bir Şərq təxəllüsü seçimindən başlayır. "Şərqdə min bir gün" əsərindən də aydın olur ki, F.Bodenstedt Mirzə Şəfiyə müəyyən psixoloji təsirlər göstərərək onu emosional istismar edərək, alman dilinə tərcümə etməsi üçün bilavasitə özü yazdığı şeirlərdən oxumağa da təhrik edirdi [Rəşidov, 2025, s.48]. Onun Vazehin şeirlərindən alman dilinə etdiyi tərcümələr bir qayda olaraq natamam olsalar da, bu nəğmələrdə F.Bodenstedtin özünün etiraf etdiyi kimi, Gəncəli müdrikin ruhu da açıq bir şəkildə hiss olunur [Rəşidov, 2025, s.55]. Elmi ictimaiyyətimizdə formalaşan stereotipləri bir kənara qoyub məsələyə fəlsəfi rakursdan baxdıqda, ümumiyyətlə, Mirzə Şəfinin məşhurlaşmasında F.Bodenstedt ilə yanaşı əməyi olan daha bir alman şairi görmə və eşitmə qabiliyyətləri qüsurlu olan H.Landesmannıdır. F.Bodenstedtin həyatında dönüş nöqtəsi olan 1848-ci ilin inqilab dönəmi və onun gedişində məşhur nəğmələrin doğulmasına stimül verən şəxsin H.Landesmann olmasına bəzi tədqiqatçılar da diqqət yetirilər. "'Şərqdə min bir gün' əsərinin yazılışına təkan verən əsas səbəb, ictimaiyyət arasında bu tip ədəbiyyata tələbatının artması ilə əlaqədar idi. 1848-ci ildəki inqilabi iğtişaşlar zamanı F.Bodenstedt tez-tez Vyanada H.Landesmannın evinə baş çəkir və Şərqdəki macəralarından danışır dinləyicilərini çox vaxt qəribə, bəzən şən, əsasən də nikbin bir dünya ilə tanış edərək, mürəkkəb siyasi hadisələri unutdurmağa nail olurdu" [Kurth-Voigt & McClain, 1977, s.807].

Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin nümunəsində Qərbi XIX əsr Şərq mədəniyyətinin incəlikləri ilə tanışlıq baxımından F.Bodenstedtin "Şərqdə min bir gün", "Mirzə Şəfinin nəğmələri", eləcə də etirafları ilə özünü nəğmələrin müəllifi elan edərək plagiat məsələsinin aktuallaşmasına rəvac verən "Mirzə Şəfinin irsindən" əsərlərinin dəyəri misilsizdir. "F.Bodenstedt 1848-ci ildən ömrünün sonunadək Şərq biliklərini Qərbə yaymaqla məşğul olmuşdur. Eləcə də, o, Qərbi də Şərqdəki dostlarına tanıda bilmişdir. Qərbin tarixi, ədəbiyyatı,

maarifi, dini və gündəlik həyatını daha yaxşı başa düşməkdə onlara kömək etmişdir" [Espagne, Isaxanlı & Mustafayev, 2019, s.405]. XIX əsrdə Şərq-Qərb mədəni əlaqələrinin qurulmasında böyük əməyi olan "F.Bodenştedt yaradıcılığının zamanəsinə və sonrakı nəsillərə bəxş etdikləri təqdirə layiqdir" [Bürge, 2004, s.13].

5. İnqilab qorxusu və ya imperiyanın maraqları naminə təşviq edilən plagiat

XIX əsrin 40-cı illərində əksər Avropa ölkələrini bürüyərək çağırışlarında yeniliklər tələb edən kütləvi iğtişaslar, cəmiyyətlərdə baş qaldıraraq dəyişikliklər istəyən əhval-ruhiyyə və bu tarixədək gerçəkləşmiş bir sıra inqilabların bariz nümunəsi, uzunmüddətli müharibələr nəticəsində sosial, siyasi və əsasən də, iqtisadi cəhətdən xeyli geriləmiş olan Rusiya imperiyasını da təşvişə salmışdır. 1848-1849-cu illərin inqilab dalğasının ona da çatacağından daha çox, kütləviləşən narazılıqların təşviq edə biləcəyi çevriliş qorxusuna düşən imperiya Avropa ölkələri ilə sıx təmasda olan çoxsaylı xəfiyyələr, cəsuslar, gizli fəaliyyət göstərən müşavirlər və siyasi məsləhətçilər şəbəkəsini işə salaraq istənilən inqilabi hadisəni önləmək məqsədilə bütün qüvvələrini tam səfərbər etmişdir. Qurulan bu kimi sıx əlaqələr hesabına imperiya Avropada baş verən sosial-siyasi proseslərin nəbzini vaxtındaca tutaraq, təhlükəyə çevrilmədən onlara qarşı sürətli şəkildə reaksiya göstərmək imkanı qazanmışdır. Bu qəbildən olan önləyici tədbirlər üçün təlimatlandırılan xəfiyyələr, Avropa ölkələrində gizli, bəzən isə açıq şəkildə fəaliyyət göstərərək inqilabın imperiya ərzisinə keçməsinin qarşısını almaq missiyasında, bütün mümkün vasitələrdən istifadə edirdilər. Qeyd edilən mürəkkəb və müxtəlif istiqamətli mübarizə prosesinə elm adamlarının da cəlb edilməsi təsadüfi hadisə deyildi. İmperiya maliyyələşdirdiyi çoxşaxəli cəsus şəbəkəsi vasitəsilə əksinqilabi mahiyyət kəsb edən bütün hadisələrə vaxtındaca istənilən dəstəyi göstərməyə daima hazır idi. Böyük ərazilərə malik Rusiya imperiyasının Almaniya ittifaqına daxil olan bir sıra cəmiyyətlər, Prussiya krallığı, eləcə də Avstriya (daha sonra Avstriya-Macaristan) imperiyası ilə geniş sərhədlərə malik olması ilk öncə, məhz Avropanın bu bölgələrindəki təhlükəli geosiyasi proseslərə nəzarəti aktual edirdi. Rusiyanın yuxarı dairələri arasında qonşu imperiyalardakı siyasi hadisələrə münasibətdə cəld reaksiya göstərmək bacarığı olan diplomatların təlimatlandırılması xüsusi önəm qazanırdı. Beləliklə, imperiya qeyd olunan yaxın ərazilərdə istənilən inqilab və çevirilişə mane olmağa cəhd etdiyi kimi, oralarda baş qaldırmış olan əksinqilabi fəaliyyətləri də geniş şəkildə təşviq etməyə hazır idi. 1848-ci il inqilabının Almaniya, Prussiya və Avstriyadakı böyük uğursuzluğu, kütləvi forma alan əksinqilabi poeziyanın bu prosesə ciddi təsiri xüsusilə də, imperiyanın yüksək vəzifəli təbəələrilə də müəyyən bağlantıları olmuş F.Bodenştedtin müəllifi olduğu "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin böyük uğuru, bu sahədə gizli fəaliyyətə

mükəlləf olan xəfiyyələrin diqqətindən heç bir halda kənarda qala bilməzdi. "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin coğrafi şərtlərindən də irəli gələn səbəblərlə Rusiya imperiyasını potensial olaraq inqilab sindromuna yoluxdurmaq iqtidarında olan Almaniya ittifaqında (dil ümumiliyinə görə, həmçinin Prussiya və Avstriyada) məşhurlaşması və bilavasitə əksinqilabi cəhbənin siyasi-ideoloji narrativlərinə xidməti, mədəni müstəvidə inqilabi əhval ruhiyyə ilə mübarizə aparmaq təlimatı almış xəfiyyələr üçün ələ düşən böyük fürsət idi. F.Bodenştedtin bir müddət imperiyanın paytaxtı Moskvada imperatora yaxın dairənin təmsilçilərindən olan knyaz Mixail Fyodoroviç Qolitsının (1800-1873) oğullarının müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyət göstərməsi daha sonra isə, Mirzə Şəfidən dərs aldığı müddətdə Rusiya imperiyasının Qafqazlarda möhkəmləndiyi ən əsas və o dövəmdə mərkəzi şəhəri olan Tiflisdə yaşaması da, imperiya xəfiyyələrinin məqsədyönlü əksinqilabi fəaliyyətlərinə imkan yaradan amil kimi çıxış edirdi. F.Bodenştedt Rusiya imperiyasında 1841-1845-ci illərdə göstərdiyi elmi-pedaqoji fəaliyyət nəticəsində bir sıra şair, yazıçı və ziyalılarla möhkəm dostluq bağları yaratmağa müvəffəq olmuşdur [Русская старина, 1887, s.423-442]. Bu mühüm amil onunla Almaniya da sıx əlaqələrin qurulması və daimi ünsiyyətin saxlanılmasını təmin etməyə kömək edirdi. F.Bodenştedtin tanış olduğu bir çox rus aydınları ilə mütəmadi olaraq məktublaşması da, qeyd edilən məsələni xeyli dərəcədə asanlaşdırırdı.

Bu imkan və məziyyətlərindən irəli gələrək, F.Bodenştedtin özünün də XIX əsrin 70-cı illərindən sonra Almaniya imperiyası lehinə fəaliyyət göstərdiyi, onun maraqları naminə xəfiyyəliklə məşğul olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Bəzi tədqiqatçılar dörd il Rusiya imperiyasında yaşadığı müddətdə, onun siyasi cəsusluq fəaliyyətilə məşğul olduğunu qəti şəkildə vurğulayırlar. "Plagiat etməklə yanaşı, F.Bodenştedt vaxtaşırı olaraq böyük məharətlə hərbi-siyasi cəsusluqla da məşğul olan aşkar reaksiyoner və 'Şərq xalası geyinmiş filisterdir'" [Сейд-заде, 1969, s.323]. Ə.Seyidzadə irəli sürdüyü sərt ittihamedicı fikri sübut edəcək konkret faktlar təqdim etməsə də, F.Bodenştedtin çoxsaylı əlavələrlə tərcümə etdiyi, bəzənsə, bilavasitə öz qələminin məhsulu olan "Mirzə Şəfinin nəğmələri" (müxtəlif illərdəki nəşrlərə əlavə edilən bütün şeirlər nəzərə alınmaqla) arasında, Vazeh ruhuna yad, kəskin siyasi motivlər ehtiva edən və provokasiya edici şeirlər də öz əksini tapır. F.Bodenştedtin tərcümələri əsasında yalnız alman dilində qalmış bu qəbildən olan şeirlərdə, xüsusi ironiya və çoxsaylı allyuziyalar vasitəsilə, o dövəmdə baş verən bir sıra mühüm siyasi proseslərə edilən incə eyhamlar da əks olunur. Sonuncu məqam *onların* (Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt) istər Avropada, istərsə də Şərqdə (Qafqazlarda) baş verən siyasi proseslər haqqında kifayət qədər dərin məlumatlara malik olmasından da xəbər verir. F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" əsərində də öz əksini tapdığı kimi, Mirzə Şəfi onu maraqlandırmadığı üçün "cahillərin məskəni adlandırdığı Qərbdə" [Bodenstedt, 1851, s.77] baş

verən siyasi hadisələrdən tam xəbərsiz idi. Bu arqumentdən çıxış etdikdə, qeyd edilən nəğmələrin F.Bodenştedtə mənsubluq ehtimalı da xeyli dərəcədə artmış olur.

Digər tərəfdən, XIX əsrdə dünyada baş verən siyasi proseslər haqqında səhifə məlumatların qıtlığı və ən dəqiq informasiyaların bir qayda olaraq ictimai deyil, daha məhdud məkanlarda təşkil edilən xüsusi görüşlərdə eşidildiyini nəzərə aldıqda, F.Bodenştedtin Şərqdə və Qərbdə baş verən siyasi hadisələrin incəliklərindən xəbərdar olduğunu da sezmək mümkündür. Maraqlıdır ki, Sovetlər dönməində yayılmış stereotip yanaşmanı, yəni "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin bilavasitə Vazeh yaradıcılığının məhsulu olduğunu qəbul edən əksər tədqiqatçılar, bir qisim nəğmələrdə F.Bodenştedtin aydın şəkildə görünən siyasi görüşlərini də bilavasitə Azərbaycan şairinin adına çıxarırlar. Məsələn, XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin irsini tədqiq edən Ağababa Rzayev (1923-2003) yazır ki, "*Vazehin yaradıcılığında epoxasının siyasi ideyaları və motivləri aydın bir şəkildə öz əksini tapır*" [Pзaев, 2000, s.342]. "Mirzə Şəfinin nəğmələri" arasında qəddarlığı ilə seçilən Hacı Mirzə Ağası İrəvaninin (1783-1849) Qacarlar dövlətinin sədri-əzəmi vəzifəsindəki yüksəlişinə kinayə ilə yazılmış şeir kimi, bilavasitə XIX əsr Vazehin yaşadığı coğrafiyada baş verən hadisəni əks etdirən bariz nümunə olsa da [Vazeh, 1961, s.80], "Nəğmələr"dəki ümumi siyasi rəng XIX əsrin Şərq ruhu kimi, Mirzə Şəfi qələminə də yaddır.

XIX əsrin 50-ci illərində əksinqilab inqilab ilə amansız mübarizəyə tutuşaraq, XIX əsrin 70-ci illərindəki mərhələli şəkildə inqilab təhlükəsini tamamilə aradan qaldırdıqca və nəhayət, 1871-ci ildə Almaniyanın birləşdirilməsi (Deutsche Einigung) prosesinin yekunlaşması ilə paralel, F.Bodenştedtin qələmə aldığı növbəti əsərlərdə daha iddialı bir mövqe ortaya qoyduğunun da şahidi oluruq. Onun 1874-cü ildə nəşr etdirdiyi "Mirzə Şəfinin irsindən" əsərinin əlavəsində "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin müəllifliyinə iddia edəcək qədər cəsarətli davranması da [Bodenstedt, 1891, s.190-191], əksinqilabın inqilabı sıxışdırması və bu mərhələli proseslərin nəticəsində nəhayət, 1871-ci ildə Almaniya imperiyasının (Deutsches Reich) bərqərar edilməsilə həmahəng olaraq baş verirdi. Digər tərəfdən, F.Bodenştedtin öncə iddia etdiyi halda daha sonra, açıq şəkildə Mirzə Şəfi mirasına sahiblənməsi və ya plagiat kimi dəyərləndiriləcək məsələnin aktuallaşmasında əsas faktor qismində Rusiya imperiyasının mənafeyinə xidmət edən xəfiyyələrin rolu da həlledici olmuşdur. Bu sürəkli dəstək olmadan F.Bodenştedtin iyirmi ildən sonra daima cəhd edib sonda yüksək rəqabətli alman elmi ictimaiyyətində qazandığı məşhurluğuna xələl gətirəcək, hətta, öz elmi fəaliyyəti haqqında da dərin şübhələrə yol açacağına baxmayaraq, nəğmələrin müəllifliyinə iddia etməsini anlamaq olur.

F.Bodenstedtin "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nə qarşı müəlliflik iddiası 1874-cü ildə qəlmə aldığı "Mirzə Şəfinin irsindən" əsərinin nəşrilə başlasa da, qeyd olunan ilədək ardıcıl şəkildə bu addımın həyata keçirilmə planı da hazırlanmışdır. Adı gedən əsərdə etiraflarını nəşr etdirərək müəlliflik sualını öz lehinə cavablandırmaq missiyasında F.Bodenstedtə dəstək məqsədilə öncədən səlahiyyətli çar məmurları əsaslı hazırlıq işləri görmüşdür. F.Bodenstedtin nəğmələrə qarşı müəlliflik iddiasını 1874-cü ildə yazılı şəkildə reallaşdıraraq məşhur plagiat məsələsinin doğrulmasına rəvac verən imperiya təbəələrindən biri də, 1864-1886-cı illərdə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sədri olmuş şərqsünas Adolf Berje (1828-1886) olmuşdur. Alman tərcüməçidən öncə gələcəkdə plagiat kimi dəyərləndirilərək Mirzə Şəfi və F.Bodenstedt ədəbi əlaqələrinə kölgə salacaq əməlin bilavasitə baiskarı da odur. Bu mənada, A.Berjenin 1870-ci ildə nüfuzlu "Alman Şərq Cəmiyyətinin jurnalı"nda (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft) nəşr etdirərək gələcəkdə F.Bodenstedtin özünü "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin müəllifi elan etməsinə ilk əsaslı zəmin hazırlayan "Mirzə Şəfi" (Mirsa Schaffi) adlı məqaləsi məşhur plagiat məsələsini tətikləyən ən məkirli addımdır. Rusiya imperiyasının həqiqi dövlət müşaviri olmasından irəli gələrək Qafqazlarla bağlı ən məxfi məlumatlara da əli çatan A.Berje adı gedən məqalədə yazır ki, "1864 və 1867-ci illərdə Almaniyaya səfərlərim zamanı ünvanlanan suallar məndə tam əminlik yaratdı ki, burada Şərqi tədqiq edən bəzi insanlar (*məqsədyönlü olaraq heç kimin adını çəkmir-Z.R.*) Mirzə Şəfinin gerçək bir şəxs olaraq mövcudluğuna şübhə edirlər" [Berge, 1870, s.425]. Məqalədə cümlələr qurarkən istifadə etdiyi kəlmələr də, müəllifin kiçik həcmli mətnə öncədən qarşıya qoyduğu "böyük" məqsədlərə xidmət etdiyini açıq şəkildə göstərir. Yazıda A.Berjenin peşəkar xəfiyyə kimi davranaraq gerçək amalıni mürəkkəb kombinasiyalı söz oyunlarının arxasında gizlətməsi tədqiqatdan daha çox, təftiş təəssüratı oyadır. Bir tərəfdən Mirzə Şəfi ilə Tiflis küçələrində ötəri görüşdüyünü yazıb [Berge, 1870, s.425], digər tərəfdən onun haqqında eşitdiklərini qələmə almış kimi davrandığı təzadlı məqaləsində, Mirzə Şəfinin gerçək bir şəxs olması sualına konkret cavab vermək əvəzinə, güya alman elmi ictimaiyyətini narahat edən mühüm amil, əslindəsə, Azərbaycan şairi haqqında şübhələri bir qədər də artırmış olur. Fikirlərini naməlum alman şərqsünaslarının Mirzə Şəfinin real şəxs olması ətrafındakı narahatlıqları fonunda təqdim edərək, dərin ziddiyyətlər doğuran məqamları da, heç kəsini tanımadığı alman şərqsünaslarının elmi-tənqidi mövqeyi kimi təqdim edir. Oxucunun düşüncəsində formalaşa biləcək mübahisəli sualların məsuliyyətini öz üzərindən ataraq, Şərqi öyrənən naməlum alman tədqiqatçıların dilindən verdiyi dolaşık fikirlərlə, Mirzə Şəfi haqqında olan azsaylı səhih məlumatları daha da dumanlı bir formaya salır. Bütün bunları etməklə A.Berjenin F.Bodenstedt yaradıcılığında əks olunan Mirzə Şəfi irsinə aid aşkar Şərq

əlamətlərini *məqsədyönlü şəkildə itirməyi* hədəflədiyi də görünür. İkimənəli ifadələrdən ibarət konstruksiyalardan məharətlə istifadə edərək A.Berjenin Mirzə Şəfi izini mümkün qədər itirməkdə əsas məqsədi, sonda nəğmələri F.Bodenştedtin adına çıxarmaq üçün əsaslı bazis formalaşdırmaq idi. Alman tərcüməçini bilavasitə müəllif səviyyəsinə qaldırmağı qaşısına qoymuş A.Berje məqalənin növbəti səhifələrində dörd il sonra F.Bodenştedtin eynilə təkraralacağı ifadələri qələmə alır. "Şeirlərin müəllifinin Mirzə Şəfi deyil, F.Bodenştedt olduğunu söyləmək yersiz olsa da..., şeirlərin ərsəyə gəlməsində Mirzə Şəfinin də müəyyən xidmətləri olmuşdur... Mütəmadi davam edən söhbətləri zamanı o, əziz qonağına İranın ruhunu (*ümumilikdə fars dilli Şərq poeziyasını nəzərdə tutur-Z.R.*) aşılaya bilmişdir. F.Bodenştedt bu ruhu özünə hopduraraq onu qərbi Avropadakı həmvətlərinə də uğurlu bir şəkildə ötürməyə müvəffəq olmuşdur" [Berge, 1870, s.432]. Bu məqalənin dərc olunma tarixindən başlayaraq ziddiyyətlərin dərinləşməsi və bəlli plagiat məsələsinin doğrulmasında əsas baiskarın A.Berje olmasını bilavasitə Mirzə Şəfi irsini tədqiq edən Sovet tədqiqatçılarının demək olar ki, hamısı təsdiq edirlər. "*F.Bodenştedt məşhur şərqşünas Adolf Berjenin razılığını alaraq, onun dəstəyini təmin etdikdən sonra kobud mistifikasiyaya qərar vermişdir*" [Ениколопов, 1938, s.85]. "*Mirzə Şəfinin nəğmələri'nin müəllifliyi məsələsini şübhə altına salan şərqşünas, daha sonra isə gizli müşavir kimi fəaliyyət göstərmiş Adolf Berje olmuşdur*" [Рафили, 1958, s.25].

Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti və ədəbi irsi ətrafında mistifikasiyalarına davam edən A.Berje onun poetik məharətini də, ikimənəli ifadələr vasitəsilə şübhə altına qoymağa çalışır. "Mirzə Şəfinin Bodenştedtin sayəsində şair olduğunu" [Berge, 1870, s.429] yazan A.Berje daha sonra əlavə edir ki, "Mirzə Şəfi heç vaxt şair olmadığı kimi, şairliyə iddia da etməyib. Amma bu məqam onun şairlik istedadının olmaması, onun heç zaman şeir yazmaması anlamına da gəlmir. Mirzə Şəfinin şeirləri heç vaxt ədəbi cəhətdən əhəmiyyət kəsb etməyib, daha çox əyləncə xarakteri daşıyıb" [Berge, 1870, s.430]. A.Berjenin Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti və şairin irsi barədə irəli sürdüyü bu mühakimə digərləri kimi ziddiyyətli səslənsə də, istinaddakı sonuncu məqam xüsusilə diqqət çəkməkdədir. Çünki, Mirzə Şəfinin əyləncəyə meyilli insan olması faktına A.Berjenin yazdığı "məşhur" məqalədən daha öncə yazılmış mənbələrdə də rast gəlirik. Mirzə Şəfinin ilk dəfə oxuculara tanındığı F.Bodenştedtin xatirələrdən ibarət "Şərqdə min bir gün" əsərində də, onun şəraba aludə olduğu dəfələrlə qeyd olunur. Eləcə də, Mirzə Şəfinin nəğmələri" arasında bəzən alleqorik olduğu halda belə, İslam dünyasında birmənəli qarşılanmayan şərab kultunu vəsf edən şeirlər də çoxdur. F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün"ündəki xatirələrinin gerçək hadisələrin təsvirindən daha çox, təxəyyül məhsulu və ilk növbədə alman oxucusunda maraq doğurmağı hədəfləyən Şərq nağılı üslubunda yazıldığını nəzərə aldıqda Mirzə Şəfinin, məhz A.Berjenin

(onun məqalədəki gerçək məqsədini də göz önünə alaraq) təsvir etdiyi tərzdə əyləncəyə meyilli bir insan olmasına inanmaq çətindir.

Bununla belə, Mirzə Şəfi həyatdaikən Tiflisdə nəşr edilən "Kavkaz" (Кавказ) qəzetinin 13 sentyabr 1850-ci il nömrəsinin Biblioqrafiya qismində dərc olunan kiçik məqalənin (Стихотворения Ивана Дадаева-Магарского. Тифлис в Типографии И.Натканова 1850 года) sonunda yer alan bir-neçə cümlədən ibarət qısa məlumatda, onun əyləncəyə meyilli bir insan olmasını göstərən faktlara da rast gəlmək olur. Qəzetdə adı keçən Mirzə Şəfinin F.Bodenştedtin tərcümələr əsasında zirvələrə qaldırdığı Şərq şairi Mirzə Şəfi olduğunu sübut edəcək bilavasitə faktlar olmasa da, bəlli məqalədə əks olunan Mirzə Şəfinin F.Bodenştedtin müəllimi olan Mirzə Şəfi olduğunu ehtimal etməyə əsas verən müəyyən bariz məqamlar da öz əksini tapır. "Çoxları Tiflisdə olsa da, amma heç də hamı Zaltzmanın masasında oturmayıb, çünki ləyaqətli insanlar bu meyhanaya (трактир) getmirlər. Arabir oraya daxil olduqda oradan tam sərxoş halda çıxaraq..., onları əhatə edən gerçəkliyi tamamilə unudurlar... Bu mənada, dostları ilə gecə-gündüz Zaltzmanın şərab zirzəmisindəki ziyafətlərdə gün keçirən və Tiflisdə rastlaşdığı Avropa adətlərinə xüsusi münasibət bəsləyən Mirzə-Şəfiyə ancaq qibtə etmək olar" [Газета «Кавказ», 1850, s.290]. Mirzə Şəfinin F.Bodenştedtdən başqa Georg Rozen (Georg Rosen) (1821-1891) də daxil olmaqla digər alman tələbələrinin (müəyyən mənada tanışlarının) mövcudluğunu, eləcə də Mirzənin onların əhatəsində Tiflisin müxtəlif məkanlarında vaxt keçirməkdən məmnun olduğunu nəzərə aldıqda, qəzetdə adı keçən Mirzə Şəfinin şair Mirzə Şəfi olması ehtimalı da artmış olur. Eləcə də, məqalədə digər bir şəxsin XIX əsrdə geniş yayılmış Zaltzman (Зальцман, alm. Salzmann) yəhudi mənşəli alman soyadı daşması da maraqlıdır. Mirzə Şəfinin əksəri alman olan qərbli tələbələri çox güman ki, Tiflisdə də Almaniyada adət etdikləri yerlərdə toplaşmağa daha çox üstünlük verirdilər. Çoxmillətli və çoxkonfessiyalı Qafqazlarda onların mütəmadi olaraq dil problemlərilə üzləşdiyini (istər F.Bodenştedt istərsə də, G.Rozen əsərlərində özləri də etiraf edirdilər) nəzərə aldıqda, toplantı məkanı kimi alman dilində danışılan meyhananın (трактир) seçilməsi də təsadüfi hal deyil.

Əsas mövzusu başqa olsa da, içərisində bir neçə cümlə Mirzə Şəfidən də bəhs edən bu kiçik həcmli qəzet məqaləsinin mövcudluğu haqqında məlumata Azərbaycan fəlsəfə tarixçisi Ənvər Əhmədovun (1920-1984) "Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsi" (Философия азербайджанского просвещения) adlı əsərində rast gəlirik. Adı gedən əsər və əsərdə təqdim olunan metodologiya, Sovetlər dövründə Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin ilkin qaynaqlar əsasında hərtərəfli tədqiqi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, günümüzün müasir reallıqları çərçivəsində ciddi tənqidi təhlilə də ehtiyac duymaqdadır [Rəşidov, 2022]. Ə.Əhmədovun Mirzə Şəfidən bəhs edərkən

ümumi istinad qisminə göstərdiyi mənbə ilə bilavasitə “Kavkaz” qəzetinin bəlli nömrəsindən tanış olduqda, tədqiqatçının təhrifli şəkildə mənə dəyişikliyinə yol verdiyinin də şahidi oluruq. Qəzetdə gedən yazının gerçək mahiyyətini bilavasitə yazıldığı kontekstdən ayıraraq, bir qədər yumuşaltmağa çalışan Ə.Əhmədov yazır ki, “XIX əsrin 40-cı illərində Mirzə Şəfinin həyat sevər və nikbin ruhlu nəğmələri Tiflisdə dildən-dilə keçərək, nahar ziyafətləri zamanı bədahətən oxunurdu” [Ахмедов, 1983, s.39]. “Kavkaz” qəzetində Mirzə Şəfi haqqında öz əksini tapan bu kiçik məlumatın həqiqəti əks etdirib-etdirməməsindən asılı olmayaraq, Ə.Əhmədovun istinad verdiyi ilkin mənbədəki fikirləri təhrif edilmiş şəkildə təqdim etməsi, heç bir halda doğru tədqiqat metodu deyil. Təəssüf ki, Sovetlər dövründə ideoloji kursun birbaşa təsiri altında olan fəlsəfə tarixi sahəsində aparılan tədqiqatlarda bu kimi məqamlar kifayət qədər çoxdur. XIX əsr Azərbaycan maarifçilərindən Mirzə Kazım bəy (1802-1870) [Rəşidov, 2022], Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) [Rəşidov, 2022], Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) [Rəşidov, 2023] və digərlərinin irsləri tədqiq edilərkən, onların bir çox fikirlərinin təhrifli formada təqdim edilməsi də, Sovetlər dövrünün mirası olan tədqiqatlarda öz əksini tapmaqdadır.

Ə.Əhmədov “Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsi” əsərinin Vazehdən bəhs etdiyi eyni hissəsində, “Kavkaz” qəzetindən verdiyi istinaddan əlavə digər bir qaynaq qisminə “Kavkazski vestnik” (Кавказский вестник) adlı jurnalı da göstərir. Onun bu jurnalından gətirdiyi istinadda da qeyri-dəqiqliyə yol verdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, Ə.Əhmədov istinadın mənbəyi kimi “Kavkazski vestnik” jurnalının dördüncü nömrəsini qeyd etsə də, əslində onun verdiyi istinad və göstərdiyi səhifələr həmin jurnalın beşinci nömrəsində yer almaqdadır. Bununla yanaşı, Ə.Əhmədovun bilavasitə stat verdiyi “Kavkazski vestnik” jurnalının dördüncü nömrəsinin başqa səhifələrində əks olunmuş “Mirzə Şəfi”yə aid bir şeir də yer almışdır. Məsələnin maraqlı tərəfi ondadır ki, jurnalın həm dördüncü [Кавказский вестник. № 4, 1900, s.116] həm də, beşinci [Кавказский вестник. № 5, 1900, s.24] nömrələrində öz əksini tapan kiçik həcmli şeirlərin hər ikisi yalnız F.Bodenştedtin adı ilə bağlıdır. Ə.Əhmədovun birmənalı olaraq Mirzə Şəfiyə aid etdiyi bu şeirlərdə Mirzə Şəfi adınasa, ümumiyyətlə rast gəlinmir. İvan da Mariya (Иван да Марья) adlı və ehtimal ki, anonim müəllif tərəfindən rus dilində dərc edilən bu kiçik şeirlər, “Bodenştedtdən” (из Боденштедта) sərlövhəsilə və Mirzə Şəfinin deyil, “Mirzə Hafizin kəlamlarından” (изречения Мирзы Гафиза) başlığı altında oxuculara tədim edilir. Mirzə Hafiz təxəllüsü ilə XIX əsrdə Almaniyada tərcümə edilərək məşhurlaşan və Götenin “Qərb-Şərq Divanı”nın doğrulmasına rəvac vermiş böyük Şərq şairi Hafiz Şirazinin nəzərdə tutulduğunu güman etmək olar. Ümumiyyətlə, F.Bodenştedtin “Mirzə Şəfinin nəğmələri”ni ərsəyə

gətirərkən Mirzə Şəfinin özü qədər, bəzi tədqiqatçılara görə, daha çox Hafiz Şirazi irsindən bəhrələndiyi də məlumdur [Rəşidov, 2025, s.56-57].

A.Berjenin 1870-ci ildə dərc etdirdiyi "Mirzə Şəfi" adlı məqalə F.Bodenştedtin 1874-cü ildə nəşr etdirdiyi "Mirzə Şəfinin irsindən" əsərində ilk dəfə "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin müəllifliyini etiraf etməsinə zəmin hazırlaması ilə başlayan *Mirzə Şəfi izini məqsədyönlü itirmə prosesi* sonralar da davam etdirildi. "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin müəllifliyi məsələsində F.Bodenştedtin mövqeyinin bir qədər də güclənməsinə təkan verən daha bir imperiya təbəəsi, ictimai xadim və jurnalist Mixail İvanoviç Semevski (1837-1892) olmuşdur. O, 1886-1887-ci illər aralığında Almaniyada F.Bodenştedtdən aldığı müsahibəni 1887-ci ildə "Russkaya Starina" (Русская старина) jurnalında xüsusi məqalə şəklində dərc etdirməklə, F.Bodenştedtin "Ömrümün xatirələri" adlı əsərinin 1890-cı ildə nəşr etdirdiyi ikinci hissəsində daha iddialı bir etiraf edərək, Mirzə Şəfinin bilavasitə onun öz təxəllüsü olduğunu qələmə almasına rəvac vermişdir. A.Berjetək gizli müşavir olan M.İ.Semevski yazır ki, "1851-ci ildə Bodenştedtin tərcümələri əsasında güya fars şairi olan Mirzə Şəfinin ilk nəşri gerçəkləşmişdir. Alman şair bu şeirlər toplusunda yüksək istedad və özünəməxsusluq nümayiş etdirib qələmə aldığı bədii nümunələri, Şərq dillərini öyrəndiyi (1844-1845-ci illər ərzində Tifisdə) keçmiş müəlliminin adı altında gizlədərək təqdim etmişdir... Mirzə Şəfi bununla qısa bir müddətdə nəinki Almaniyada, hətta, ədəbiyyata malik olan bütün xalqlar arasında da məşhurlaşmışdır" [Семевский, 1887, s.414]. Məqalədə F.Bodenştedt lehinə Mirzə Şəfi izini itirmək kampaniyasına davam edən M.İ.Semevski yazır ki, "Bodenştedt öz düşüncələrini Şərq və fars poeziyasına xas formada verməklə əsas məqsədini, yəni, özünün də izah etdiyi kimi, fikirlərini fars dilindən tərcüməçi qiyafəsində həmvətənlərinə çatdırmağın daha asan olduğunu və Almaniyada sonralar bərqərar olacaq söz və mətbuat azadlığının o dövərdə olmaması ilə izah edirdi" [Семевский, 1887, s.414]. Məsələnin maraqlı tərəfi ondadır ki, "Mirzə Şəfinin irsindən" əsərinin əlavəsində F.Bodenştedtin özü kimi [Bodenstedt, 1891, s.210-217], onun plagiat məsələsinə haqq qazandırmaq istəyən "müdafiəçilər"ın demək olar ki hamısı mütləq şəkildə A.Berjenin "məşhur məqaləsindəki" ziddiyyətli fikirlərə də istinad edirlər. M.İ.Semevski də yazır ki, "Mirzə Şəfi poeziyasının heyranı olan oxucular uzun müddət Bodenştedtin onunla tanışlıqadək məşhur olmayan fars şairini (*bilavasitə F.Bodenştedtin öz əsərlərində Mirzə Şəfinin tatar, yəni, Azərbaycan şairi olduğu yazılsa da-Z.R.*) tərcümə etdiyini güman edirdilər. Amma vaxt keçdikcə bu mistifikasiya açığa çıxmış oldu. Artıq Haqqın rəhmətinə qovuşmuş əziz dostumuz şərqşünas A.Berje 1870-ci ildə 'Alman Şərq Cəmiyyətinin jurnalında' yaradıcı bir şəkildə və yumoristik hekayə formasında xəyali fars şairinin portretini yaradaraq ortaya qoymuşdur" [Семевский, 1887, s.416]. Öncədən məkirli plan quran A.Berje yəqin ki,

F.Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” əsərində ilk dəfə oxuculara gerçək Şərq müdriki kimi tanıtdığı aşkar Mirzə Şəfi izini itirməyin çətin olacağını yaxşı başa düşürdü. Bu cəhətdən, məqalədə mütəmadi olaraq istifadə etdiyi ikimənalı ifadələrlə yanaşı, Mirzə Şəfinin “Şərqdə min bir gün” xatirələrində təqim edilən yumoristik obrazını da şairin özünə qarşı istifadə etməyə çalışırdı. Mirzə Şəfini yalnız xəyali obraz səviyyəsinə endirərək kiçiltmək məqsədilə, onun real şəxsiyyətini gülüş doğuracaq formada və məzhəkəli bir kontekstdə təqdim edirdi. “Mirzə Şəfini gülünc vəziyyətə salmaq istəyən yazıçılardan biri də A.Berjedir” [Səid-zadə, 1929, s.12]. O, Mirzəni qeyri-ciddi bir şəxs kimi tanıtmayla alman oxucusunun fikrini yayındırmaq və şüuraltı olaraq bütün diqqəti F.Bodenştedtə yönəltməyə çalışırdı.

A.Berje və onun başladığı ənənəni “uğurla” davam etdirən M.İ.Semevskinin Mirzə Şəfinin obrazını gerçəklikdən uzaqlaşdırıb, bəzən absurdluq həddinə çatdıraraq göstərməyə çalışmaları təbii ki, təsadüfi məsələ deyildi. Onlar *reductio ad absurdum* yolu ilə Mirzənin qeyri-ciddi obrazını formalaşdırmaqla, poetik janrda olsa da, Almaniyada *əksinqilabın əsas siyasi manifestlərindən birinə çevrilib* dəfələrlə nəşr edilən “Mirzə Şəfinin nəğmələri”nin Şərqlə bilavasitə bağlantısını kəsməyə çalışırdılar. Gizli müşavirlər alman cəmiyyətlərində könüllərə yol tapmış belə bir güclü və təsiredici mənəvi silahın Şərqdən yox, elə Qərbin özündən təzahür etdiyini təbliğ etmək istəyirdilər. Bununla onlar həm də, öz cəmiyyətlərindəki inqilab ruhunda olan insanlara da bir növ göz dağı verməyə çalışırdılar. Sosial-siyasi yenilənmələr və köklü dəyişikliklər istəyində olan düşüncələrə onların xüsusilə inqilablara münasibətdə ideallaşdırdıqları Qərbdə də, *kütlələrin iğtişəşləri ilə gələn yeniliklərə* yer olmadığını, baş verəcək inqilabların isə, elə *azad ruhlu* Qərbin öz buxovlayıcı vasitələri ilə də aradan qaldırıla bilməsinin mümkünlüyünü aşılamağa çalışırdılar.

İmperiya xəfiyyələri təhlükəli inqilabın öz beşiyindəcə boğulmasına səbəb olan belə bir mühüm vasitənin Şərq mənşəli, eləcə də müəllifinin də şərqli olması etirafının müstəmləkəçi ruhlu Qərbdə hiddət doğuraraq əksinqilaba qarşı tənqidi münasibət və inamsızlıq formalaşdırma biləcəyindən də qorxurdular. XIX əsrdə qərbmərkəzli düşüncələrdə Qərbdə baş verən inqilabı yenəcək qüvvələrin də, ancaq, Qərb mənşəli olması arqumentinin mütləqliyinə inam, bu qüvvənin hansısa Şərq qaynaqlı olması həqiqətini birmənalı olaraq istisna etmiş olurdu. Bilinməz bir Şərq şairinin yazdığı şeirlərin Almaniyanı nicata qovuşdurması faktı, XIX əsrin müstəmləkəçilik ideologiyası ilə tərs mütənəsiblik təşkil edirdi. F.Bodenştedtin tənqid etməsinə baxmayaraq, Hegel ənənələri ilə Qərbin bəşəri üstünlüyü ruhunda tərbiyə edilməyə başlanan alman ictimaiyyəti üçün, yalnız qərbmərkəzli arqumentin dəstəklənməsi məqsədəuyğun idi.

Digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə bütün sahələrdəki geriliyi və inqilab şüurunun hələ kifayət qədər yetişməməsi, Rusiya imperiyasını 1848-ci ilin dalğasından bir növ qorudu. Müəyyən vaxt qazanmalarına baxmayaraq Avropa ilə sıx təmas qurmuş xəfiyyələr, getdikcə daha qarşısı alınmaz olacağı artıq indidən məlum inqilab dalğalarının gec-tez imperiyaya da çatacağını yaxşı başa düşürdülər. Bu səbəbdən də, onlar sərhəd imperiyalarda inqilab dalğasının sovuşması üçün bütün imkanlarını işə salmışdılar. "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin Mirzə Şəfidən alınaraq F.Bodenştedtə verilməsi və ya *məqsədyönlü plagiat siyasətini* də, məhz bu kontekstdə başa düşmək lazımdır. Dönəmi üçün qlobal xarakter daşıyan prosesləri önləmək məqsədilə təlimatlandırılmış imperiya təbəələrinin hansısa bir Azərbaycan şairini qurban verməkdən çəkinməyəcləri və buna görə, hətta, aşkar mistifikasiyalara da yol açacaq qədər irəli gedəcəklərisə gözlənilən addım idi.

Qeyd olunan mürəkkəb siyasi vəziyyətin formalaşdırdığı şərtlər tam olaraq F.Bodenştedtin də mənafeyinə uyğun gəlirdi. O, hər gün uğursuzluğa düşər olan inqilab nümayəndələrinin əksinqilab tərəfindən amansızlıqla məhv edildiyinin canlı şahidi olurdu. Vaxtında əksinqilb cəhbəsinə keçməklə bu dəhşətli təqiblərdən qurtulan F.Bodenştedt, siyasi çalxantıların yenidən təkrarlanacağından və növbəti inqilab gerçəkləşərsə onu gözləyə biləcək aqibətdən çox qorxurdu. 1848-1849-cu illərin uğursuzluğundan düzgün nəticə çıxararaq baş verə biləcək yeni inqilabın qələbə çalmaq ehtimalı onu təşvişə salırdı. Düşünürük ki, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfi ilə aralarındakı dostluğu kobud şəkildə pozaraq A.Berjenin qurduğu, daha sonra isə, M.İ.Semevskinin davam etdirdiyi avantüraların bilavasitə iştirakçısı olmaqda əsas amalı inqilab qorxusu ilə bağlı olmuşdur. Məhz bu fobiya onun uzun illər ərzində qazandığı uğurlara qarşı əsaslı şübhələrin doğulması, alman cəmiyyətində getdikcə daha intensiv olaraq tənqidlərə tuş gəlməsini göz önünə alaraq, şərqli Mirzə Şəfiyə transformasiyasını rəasional izah edə bilər. Əks halda F.Bodenştedtin tərcüməçi kimi qazandığı misli görünməmiş uğurun nəticələrindən bəhrələnmək əvəzinə, bu qədər mürəkkəb oyunlara daxil olması, nəğmələri 50-ci illərdə Mirzə Şəfinin, 70-ci illərdə bilavasitə öz adına çıxarıb, 90-cı illərdə, Mirzə Şəfinin onun təxəllüsü olduğunu qələmə almasına anlam vermək olmur.

Qeyd edək ki, *Mirzə Şəfi izinin itirilməsi prosesinin* iştirakçıları təkcə, imperiya ilə yaxın əlaqələr qurmuş F.Bodenştedtin özü və bir qrup imperiya xəfiyyələri olmamışdır. Bu prosesə bəzi alman alimləri də öz "təhfələrini" vermişdir. Belə alimlərdən biri, 1860-1861-ci illərdə Qacarlar İranına göndərilən diplomatik missiyanın üzvü, alman misirşünası Henrix Karl Bruqş (Heinrich Karl Brugsch) və ya Bruqş Paşa (Brugsch-Pasha) (1827-1894) olmuşdur. Bu missiyanın davam etdiyi müddətdəki xatirələrini qələmə alan H.K.Bruqş yazır ki, "Tiflisi mənim üçün xüsusilə dəyərli edən... orada tapa bilmədiyim Bodenştedtin Mirzə Şəfisi və ya Gəncəli müdrik idi... Şairin

şöhrətinin nəğmələrində yaşadığını düşünərək özümə təsəlli versəm də, sonradan ciddi şəkildə yanıldığımı da anlamış oldum. Çünki burada heç kim vətənimdəki kimi nəğmələri alman xalqının həyatına nüfuz etmiş şən Mirzəni tanımırdı..." [Brugsch, 1862, s.104]. H.K.Bruşş Mirzə Şəfinin Tiflisdə bir şair kimi tanınmaması ilə yanaşı, şeirlərinin də xalq arasında bilinməməsinə ehyam vurur. Alim olmaqla bərabər həm də, peşəkar diplomat olan H.K.Bruşş tərəfindən son dərəcə "diplomatik incəliklə" təqdim olunan bu məqam, F.Bodenştedti istər tərcüməçi, istərsə də şair qismində "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin tək müəllifi etməyə hesablanmış *iz itirmə* gedişidir. Misirdəki elmi fəaliyyətləri nəticəsində zəngin Şərq təcrübəsi qazanan bir alimin fikrinin alman ictimaiyyətində inandırıcı dəlil və ciddi argument kimi qarşılanacağı da təbii idi. H.K.Bruşşun belə bir diplomatik gediş etməkdə əsas məqsədisə, A.Berje və M.İ.Semevskinin "fəaliyyətləri" nəticəsində tənqidi ruhlu alman elmi ictimaiyyətində nüfuzu xeyli sarsılmış F.Bodenştedti mümkün qədər reabilitasiya etmək idi. Bu və bu kimi digər məqsədyönlü *Bodenştedtləşdirmə* prosesləri nəticədə, Mirzə Şəfinin uzun müddət kölgədə qalmasına səbəb olmuşdur. Mirzə Şəfini F.Bodenştedtdən ayraraq *Vazəhləşdirmə* prosesinə, XX əsrin 20-ci illərindən artıq Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin öz vətəninə reallaşdırılmışdır.

6.Nəticə

Mirzə Şəfinin irsi ətrafında formalaşan plagiat sualı Sovetlər dönəmində ideoloji planda təqdim edilərək, o zamanlardan etibarən stereotipləşdiyi qədər birmənalı səbəblərdən törəməmişdir. Elmi ictimaiyyətimizdə daima müzakirə mövzusu kimi qalıb, bir qayda olaraq F.Bodenştedt əleyhinə həll edilən bu problemi təşviq edən gerçək səbəblər sayca kifayət qədər çox, bəzilərisə müəyyən obyektiv şərtləri də nəzərə aldıqda məntiq etibarı ilə daha dərinlirlər. Cavabı birmənalı olmayan plagiat sualının aktuallaşma tarixçəsi son dərəcə mürəkkəb və XIX əsrdə Qərbdə baş verən taleyüklü tarixi proseslərlə bağlıdır. "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin doğuluşu bilvasitə XIX əsrin 40-cı illərində Avropada baş verən təlatümlü siyasi transformasiyaların nəticəsidir. "Nəğmələrin" doğuluşu kimi məşhurluğunu da, qeyd edilən dövəmdə Almaniyadakı iğtişaş və çalxantılar tətikləmişdir. Mirzə Şəfi fenomeni 1848-1849-cu illərin siyasi cəhətdən natamam və ya nəticədə uğursuzluqla tamamlanan inqilabi proseslərinin gedişində törəmişdir. Kütləvi bədbinlik və pessimizm fəlsəfəsinin artması ilə müşayiət olunan *Märzrevolution* sonrası əksinqilabi siyasi reallıqlar müstəvisində, Almaniya cəmiyyətlərində şən ruhlu poeziya aktualıq qazanmağa başladı. Köklü siyasi dəyişikliklərin baş verməsilə paralel, Almaniya ittifaqına daxil olan cəmiyyətlərdə yeni estetik meyillər də bərqərar oldu. Poetik zövqlərin də haçalandığı bir dövrdə, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfidən etdiyi tərcümələr böyük bir sürətlə məşhurlaşdı. Tükənməz həyat eşqi təbliğ edən şux ruhlu və Şərq kökənli poetik nümunələr

bir növ, əksinqilabın da siyasi manifestinə çevrildi. Almaniya cəmiyyətlərində əksinqilabi müqavimətin inqilabi prosesləri üstələməsi iğtişalar, inqilablar və çevrilişlər qorxusuna mübtəla olmuş qonşu Rusiya imperiyasının da siyasi maraqlarına tam olaraq uyğun gəlirdi. F.Bodenştedtdən öncə bilavasitə onun adı ilə bağlı plagiat sualının meydana çıxmasını təşviq edən məqalələr qələmə alaraq, Mirzə Şəfini Bodenştedtləşdirmə fəaliyyətində Rusiya imperiyasının gizli müşavirlərin rolu da həlledici olmuşdur. İnqilab sonrası gərgin siyasi-ideoloji vəziyyətdə "Nəğmələr"dəki aşkar Mirzə Şəfi izinin itirilməsi təşəbbüsü F.Bodenştedtin də işinə yaradığından, sonradan o da bu prosesin bilavasitə iştirakçısına çevrilmişdir. Alman təcüməçini belə bir addım atmağa məcbur edən başlıca səbəb inqilabın uğursuz gedişi xüsusilə də, əksinqilab zamanı alman cəmiyyətlərində artan siyasi repressiyalar təhlükəsi olmuşdur. Qeyd edilən dönmədə şahidlik etdiyi dəhşətli təqiblər, inqilab cəhbəsini əksinqilab leyhinə dəyişən F.Bodenştedtdə qorxu hissi oyadırdı. Almaniyada siyasi cəhətdən natamam qalmış inqilabın yenidən təkrarlanacağı, bu dəfə əksinqilab tərəfdarlarından amansız qisas alınacağı düşüncəsi ona rahatlıq vermirdi. 1848-ci il *Märzrevolution*da doğularaq, 1871-ci ildə *Deutsches Reich*in bərqərar edilməsilə tamamlanan mürəkkəb siyasi proseslərin gedişində Mirzə Şəfi həm özü həm də, Bodenştedt olaraq bilindi. Şərq və ya Qərb üqnumundan asılı olmadan Azərbaycan şairi Vazeh Almanıyanın tarixi və gələcək müqəddəratında dərin izlər buraxdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахмедов, Э. М. (1983). *Философия Азербайджанского просвещения*. Баку: Азернешр.
2. Berge, von A. (1870). Mirsa Schaffi. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. XXIV, 425-432. Leipzig: F. A. Brockhaus.
3. Bodenstedt, F. (1851). *The Morning-Land: or, a Thousand and One Days in the East*. (Vol. 1, in 2 vols., Trans. from the German by R. Waddington). London: Richard Bentley, New Burlington Street.
4. Bodenstedt, von F. (1848). *Die völker des Kaukasus und ihre freheitskämpfe gegen die Russen: Ein beitrug zur neuesten geschichte des Orients*. Frankfurt am Main: Hermann Johann Keßler.
5. Bodenstedt, von F. (1859). *Tausend und ein Tag im Orient*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker).
6. Bodenstedt, von F. (1864). *Ausgewählte Dichtungen*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker).
7. Bodenstedt, von F. (1873). *Die Lieder des Mirza-Schaffy*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker).

8. Bodenstedt, von F. (1890). *Erinnerungen aus meinem Leben*. Berlin: Allgemeiner Verein für Deutsche Litteratur.
9. Bodenstedt, von F. (1891). *Aus Dem Nachlasse Des Mirza-Schaffy*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
10. Brugsch, H. (1862). *Reise der K. preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861*. J. C. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
11. Bürgel, J. C. (2004). Friedrich (von) Bodenstedt, a German orientalist of the 19th century, and his *Lieder des Mirza Schaffy*. Paper presented at the *International Conference on the Study of Persian Culture in the West*, State Hermitage, St. Petersburg, pp. 1–13. Retrieved from <http://archivindomed.altervista.org/bodenburgel.pdf>
12. Ениколопов, И. К. (1938). *Поэт Мирза-Шафи*. Баку: Издательство Азербайджанского филиала Академии наук СССР.
13. Espagne, M., Isaxanli, H., & Mustafayev, S. (2019). *La Montagne des langues et des peuples: Imbrications et transferts culturels dans l'espace Caucase*. Paris: Demopolis.
14. Jacquette, D. (2005). *The philosophy of Schopenhauer*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.
15. *Кавказский вестник*. № 4. (1900). Ежемесячный научно-литературный журнал. Год первый. Апрель. Тифлис: Скоропечатня М.Мартиросянца, Михайловский проспект, № 81.
16. *Кавказский вестник*. № 5. (1900). Ежемесячный научно-литературный журнал. Год первый. Май. Тифлис: Скоропечатня М.Мартиросянца, Михайловский проспект, № 81.
17. Koch, A. (2005). Revolution and reaction: The political context of Central European literature. In C. Koelb & E. Downing (Eds.), *German Literature of the Nineteenth Century, 1832-1899* (63-89). Rochester: Camden House,. <https://www.jstor.org/stable/10.7722/j.ctt81wv1.7>
18. Kurth-Voigt, L. E., & McClain, W. H. (1977). Friedrich von Bodenstedts Briefe an Hermann Costenoble. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 18, 799-962.
19. Qasımzadə, F. (1956). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
20. *Газета «Кавказ»*. (1850). 13-го сентября 1850 года, 5-й год, № 72, с. 287-290.
21. Layton, S. (1994). *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Рафили, М. (1958). *Мирза Шафи в мировой литературе (К вопросу о литературном наследии Мирза Шафи и плагиате Фридриха Боденштедта)*. Баку: Азернешр.

23. Rəşidov, Z. (2022). Ənvər Əhmədovun tədqiqatlarında Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsi: tənqidi təhlil. *Metafizika Journal*, 5(4), 54-76. <https://metafizikajurnali.az/storage/images/site/files/Metafizika-20/Metafizika.Vol.5%2CNo.4%2CSerial.20%2Ccpp.54-76.pdf>
24. Rəşidov, Z. (2022). Mirzə Kazım bəyin vəftizi: İslam xürafatının istibdadı və Böyük Oyunun geosiyasi rəqabəti bağlamında. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, *Sosial elmlər jurnalı*, № 2, 118-133, Bakı: Elm.
25. Rəşidov, Z. (2022). M.F.Axundzadənin "Həkim-i ingilis Yuma cavab"ı və ya qeyri-mütəbiiq iki Yuma yek cavab məktubu. *Din araşdırmaları jurnalı*, 2(9), Dekabr, 57-80. Bakı, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu.
26. Rəşidov, Z. (2023). Şeydabəy Məmmədovun tədqiqatlarında Həsən bəy Zərdabi: Sovetlər dövrünün kontekstində tənqidi təhlil. *Şərq fəlsəfəsi problemləri jurnalı*, № 29, 61-74. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə və Sosiologiya institutu.
27. Rəşidov, Z. (2025). Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix Bodenshtedt ədəbi əlaqələrinin psixologiyası: təqliddən plagiata doğru. *Metafizika Journal*, 8(1), 23-53. <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i1.23-53>
28. Rəşidov, Z. (2025). "Mirzə Şəfinin nəğmələri"nin müəllifliyi məsələsi: Bustan Əfəndinin fəlsəfi etirafları kontekstində. *Metafizika Journal*, 8(3), 37-69. <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69>
29. Русская старина. (1887). Воспоминания Фридриха Боденштедта о пребывании в России в 1841-1845 гг. (Перевод В.В.Тимошук с немецкой рукописи автора). *Русская старина*, Том 54, 423-442, Санкт-Петербург.
30. Русская старина. (1887). Иван Сергеевич Тургенев в его письмах к Фр. Боденштедту 1861-1865. *Русская старина*, Том 54, 443-496, Санкт-Петербург.
31. Рзаев, А. К. (2000). *История политических и правовых учений в Азербайджане. От истоков до XX века*. Баку: ЭЛМ.
32. Сеид-заде, А. А. (1940). *Мирза-Шафи или Боденштедт? (К вопросу о происхождении, объеме и характере плагиаторства Фр. Боденштедта)*. Баку: АГУ.
33. Сеид-заде, А-А. (1969). *Мирза-Шафи Садык-оглы Вазех*. Баку: Азербайджанское государственное издательство.
34. Семевский, М. И. (1887). Воспоминания Фридриха Боденштедта. 1841-1887. *Русская старина*, Том 54, 409-422. Санкт-Петербург.
35. Səid-zadə, Ə. Ə. (1929). *Mirzə-Şəfi (Vazeh) (Mirzə-Şəfi Vazehin yaşayış və yaradıcılığını arxiv materiallarına görə öyrəniş təcrübəsi)*. Bakı: Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə komitəsi yanında Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu.

36. Шиллер, Ф. П. (1934). *Поэзия германской революции 1848 года: Историко-литературный очерк*. Москва: Государственное издательство художественной литературы.
37. Vazeh, M. Ş. (1961). *Nəğmələr*. (A.Aslanovun almancadan tərcümələri). Bakı: Uşaqgənclənəşr.
38. Yadigar, F. (2010). *Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenstedt: yozmalar və faktlar*. Bakı: Təhsil NPM.
39. Young, J. (2015). *Schopenhauer*. London and New York: Routledge.

REFERENCES

1. Akhmedov, E. M. (1983). *Philosophy of Azerbaijani Enlightenment*. Baku: Azerneshr. (in Russian)
2. Berge, von A. (1870). Mirsa Schaffi. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 24, 425–432. Leipzig: F. A. Brockhaus. (in German)
3. Bodenstedt, F. (1851). *The Morning-Land: Or, a thousand and one days in the East* (Vol.1, in 2 vols., Trans. from the German by R. Waddington). London: Richard Bentley, New Burlington Street. (in English)
4. Bodenstedt, von F. (1848). *The peoples of the Caucasus and their struggles for freedom against the Russians: A contribution to the recent history of the Orient*. Frankfurt am Main: Hermann Johann Kessler. (in German)
5. Bodenstedt, von F. (1859). *A thousand and one days in the Orient*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker). (in German)
6. Bodenstedt, von F. (1864). *Selected poems*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker). (in German)
7. Bodenstedt, von F. (1873). *The songs of Mirza Schaffy*. Berlin: Verlag der königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei (R. v. Decker). (in German)
8. Bodenstedt, von F. (1890). *Memoirs from my life*. Berlin: Allgemeiner Verein für Deutsche Litteratur. (in German)
9. Bodenstedt, von F. (1891). *From the estate of Mirza Schaffy*. Leipzig: F. A. Brockhaus. (in German)
10. Brugsch, H. (1862). *Journey of the Royal Prussian Embassy to Persia 1860 and 1861*. J. C. Leipzig: Hinrichssche Buchhandlung. (in German)
11. Burgel, J. C. (2004). Friedrich (von) Bodenstedt, a German orientalist of the 19th century, and his *Lieder des Mirza Schaffy*. Paper presented at the *International Conference on the Study of Persian Culture in the West*, State Hermitage, St. Petersburg, 1–13. Retrieved from <http://archivindomed.altervista.org/bodenburgel.pdf> (in English)

12. Enikolopov, I. K. (1938). *Poet Mirza Shafi*. Baku: Publishing House of the Azerbaijan Branch of the Academy of Sciences of the USSR. (in Russian)
13. Espagne, M., Isaxanli, H., & Mustafayev, S. (2019). *The mountain of languages and peoples: Interweavings and cultural transfers in the Caucasus space*. Paris: Demopolis. (in French)
14. Jacquette, D. (2005). *The philosophy of Schopenhauer*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press. (in English)
15. *Kavkazskii vestnik* [Caucasian Herald], No. 4. (1900). Monthly scientific and literary journal. First year. April. Tiflis: Printing House of M. Martirosyants, Mikhailovsky Avenue, No. 81. (in Russian)
16. *Kavkazskii vestnik* [Caucasian Herald], No. 5. (1900). Monthly scientific and literary journal. First year. May. Tiflis: Printing House of M. Martirosyants, Mikhailovsky Avenue, No. 81. (in Russian)
17. Koch, A. (2005). Revolution and reaction: The political context of Central European literature. In C. Koelb & E. Downing (Eds.), *German literature of the nineteenth century, 1832–1899* (63–89). Rochester: Camden House. <https://www.jstor.org/stable/10.7722/j.ctt81wv1.7> (in English)
18. Kurth-Voigt, L. E., & McClain, W. H. (1977). Friedrich von Bodenstedt's letters to Hermann Costenoble. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 18, 799–962. (in German)
19. Gasimzade, F. (1956). *History of nineteenth-century Azerbaijani literature*. Baku: Azerbaijan University Publishing. (in Azerbaijani)
20. *Gazeta "Kavkaz"* [Newspaper "Caucasus"]. (1850). September 13, 1850, Year 5, No. 72, pp. 287–290. (in Russian)
21. Layton, S. (1994). *Russian literature and empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)
22. Rafili, M. (1958). *Mirza Shafi in world literature (On the question of the literary heritage of Mirza Shafi and the plagiarism of Friedrich Bodenstedt)*. Baku: Azerneshr. (in Russian)
23. Rashidov, Z. (2022). The philosophy of Azerbaijani enlightenment in the research of Anvar Akhmedov: A critical analysis. *Metafizika Journal*, 5(4), 54–76. <https://metafizikajurnali.az/storage/images/site/files/Metafizika-20/Metafizika.Vol.5%2CNo.4%2CSerial.20%2Ccpp.54-76.pdf> (in Azerbaijani)
24. Rashidov, Z. (2022). The baptism of Mirza Kazim bey: The despotism of Islamic superstition and the geopolitical rivalry of the Great Game. Azerbaijan National Academy of Sciences, *Journal of Social Sciences*, 2, 118-133, Baku: Elm. (in Azerbaijani)
25. Rashidov, Z. (2022). M. F. Akhundzade's "Response of the Englishman Hume" or two unequal letters in reply to Hume. In *Journal of Religious*

- Studies*, 2(9), December, 57–80. Baku: State Committee on Religious Associations of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan Institute of Theology. (in Azerbaijani)
26. Rashidov, Z. (2023). Hasan bey Zardabi in the research of Sheidabay Mammadov: A critical analysis in the context of the Soviet period. *Problems of Eastern Philosophy Journal*, № 29, 61–74. Baku: Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Philosophy and Sociology. (in Azerbaijani)
27. Rashidov, Z. (2025). The psychology of literary relations between Mirza Shafi Vazeh and Friedrich Bodenstedt: From imitation to plagiarism. *Metafizika Journal*, 8(1), 23–53. <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i1.23-53> (in Azerbaijani)
28. Rashidov, Z. (2025). The authorship question of “Songs of Mirza Shafi”: In the context of the philosophical confessions of Bustan Efendi. *Metafizika Journal*, 8(3), 37–69. <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.37-69> (in Azerbaijani)
29. *Russkaya starina* [Russian Antiquity]. (1887). Memoirs of Friedrich Bodenstedt about his stay in Russia in 1841–1845 (Trans. from the German manuscript by V. V. Timoshchuk). *Russkaya starina*, Tom 54, 423–442. St. Petersburg. (in Russian)
30. *Russkaya starina* [Russian Antiquity]. (1887). Ivan Sergeevich Turgenev in his letters to Fr. Bodenstedt, 1861–1865. *Russkaya starina*, 54, 443–496. St. Petersburg. (in Russian)
31. Rzaev, A. K. (2000). *History of political and legal doctrines in Azerbaijan: From the origins to the 20th century*. Baku: Elm. (in Russian)
32. Seid-zade, A. A. (1940). *Mirza-Shafi or Bodenstedt? (On the question of the origin, scope and nature of F. Bodenstedt's plagiarism)*. Baku: AGU. (in Russian)
33. Seid-zade, A. A. (1969). *Mirza-Shafi Sadyk-ogly Vazeh*. Baku: Azerbaijan State Publishing House. (in Russian)
34. Semevskii, M. I. (1887). Memoirs of Friedrich Bodenstedt. 1841–1887. *Russkaya starina*, 54, 409–422. St. Petersburg. (in Russian)
35. Seid-zade, A. A. (1929). *Mirza-Shafi (Vazeh): A study of the life and creativity of Mirza-Shafi Vazeh according to archival materials*. Baku: Azerbaijan Scientific Research Institute under the Azerbaijan Central Executive Committee. (in Azerbaijani)
36. Schiller, F. P. (1934). *Poetry of the German Revolution of 1848: A historical-literary essay*. Moscow: State Publishing House of Fiction Literature. (in Russian)
37. Vazeh, M. Sh. (1961). *Songs* (A. Aslanov's translations from German). Baku: Ushaqgencneshr. (in Azerbaijani)

38. Yadigar, F. (2010). *Mirza Shafi Vazeh and Bodenstedt: Interpretations and facts*. Baku: Tehsil NPM. (in Azerbaijani)
39. Young, J. (2015). *Schopenhauer*. London & New York: Routledge. (in English)